

PROSTOR

20 [2012] 2 [44]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
20[2012] 2[44]
219-486
7-12 [2012]

Af

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

264-281 **DRAGAN DAMJANOVIĆ**

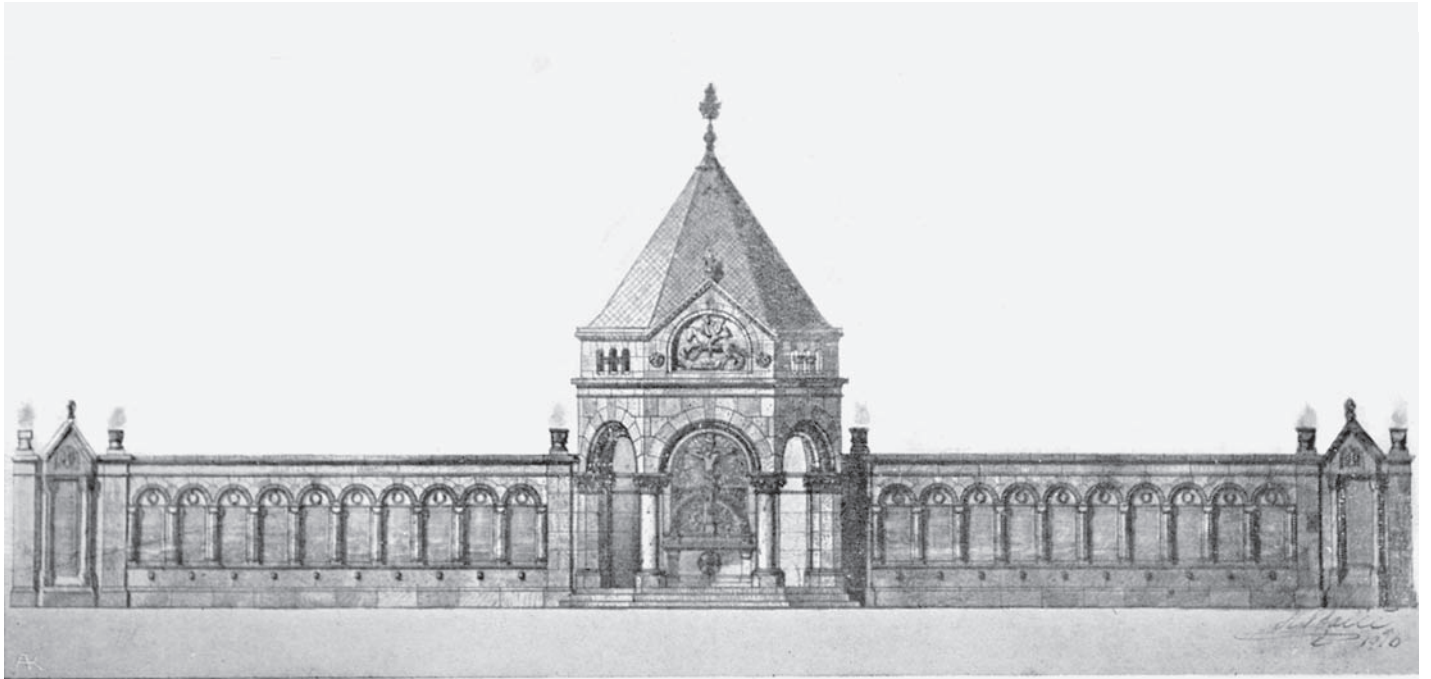
PROBLEMI NEOROMANIČKOGA OPUSA
HERMANA BOLLÉA

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 72.035.3(497.5)H. BOLLÉ

PROBLEMS OF HERMAN BOLLÉ'S
NEO-ROMANESQUE ARCHITECTURE

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 72.035.3(497.5)H. BOLLÉ

NADGROBNI SPOMENIK
KOJI DIŽE PODRUŽNICA CRVENOG KRIŽA U KARLOVCU U SPOMEN I SLAVU
NA RATIŠTU PALIH, RANJENIH ILI OBOLJELIH JUNAKA,
POKOPANIH NA KARLOVAČKOM GROBLJU

SL. 1. RAZGLEDNICA KOJU JE H. BOLLÉ POSLAO ISI KRŠNJAVOME S MOTIVOM KARLOVAČKOGA VOJNOG GROBLJA, 1916.
FIG. 1. POSTCARD SENT FROM H. BOLLÉ TO ISO KRŠNJAVI FEATURING THE MILITARY CEMETERY IN KARLOVAC, 1916

DRAGAN DAMJANOVIĆ

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 72.035.3(497.5)H. BOLLÉ

TEHNIČKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04 – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

HUMANISTIČKE ZNANOSTI / POVIJEST UMJETNOSTI

6.05.01 – POVIJEST I TEORIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI, ARHITEKTURE,
URBANIZMA I VIZUALNIH KOMUNIKACIJA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 8. 3. 2012. / 10. 12. 2012.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ART HISTORY
HR – 10000 ZAGREB, 3 I. LUČICA STREET

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 72.035.3(497.5)H. BOLLÉ

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04 – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

HUMANITIES / ART HISTORY

6.05.01 – HISTORY AND THEORY OF FINE ARTS, ARCHITECTURE,
URBAN PLANNING AND VISUAL COMMUNICATION

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 8. 3. 2012. / 10. 12. 2012.

PROBLEMI NEOROMANIČKOGA OPUSA HERMANA BOLLÉA**PROBLEMS OF HERMAN BOLLÉ'S NEO-ROMANESQUE
ARCHITECTURE**

BOLLÉ, HERMAN
HISTORICIZAM
KARLOVAC
NEOROMANIKA
PETROVARADIN
VELIKA GORICA

BOLLÉ, HERMAN
HISTORICISM
KARLOVAC
NEO-ROMANESQUE
PETROVARADIN
VELIKA GORICA

Članak govori o radovima arhitekta Hermana Bolléa u neoromaničkom stilu. Izrazita eklektičnost stilskog rješenja većine ovih građevina (kapele na Tekijama kod Petrovaradina, kurije na Kaptolu 21 u Zagrebu, župnih crkvi u Resniku, Velikoj Gorici i Šisljaviću), s izuzetkom sklopa vojnoga groblja u Karlovcu, pokazatelj je kako arhitekt Herman Bollé nije dobro poznao romaniku kao stil.

This paper deals with Herman Bollé's Neo-Romanesque architecture. An emphatically eclectic style of his buildings (chapels in Tekije near Petrovaradin, manors at 21 Kaptol in Zagreb, parish churches in Resnik, Velika Gorica and Šisljavic with the exception of the military cemetery complex in Karlovac) clearly indicates that architect Herman Bollé was not thoroughly familiar with the Romanesque style.

UVOD

INTRODUCTION

Sakralnom arhitekturom Hrvatske od pojave historicizma, dakle od sredine 19. stoljeca, dominirao je takozvani *Rundbogenstil*, stil oblog luka koji je u sebi uključivao motive raznih stilskih epoha, no s prevladavajućim elementima neoromanike. Tek pojavom visokoga historicizma, krajem 1860-ih i tijekom 1870-ih godina, ponajprije zahvaljujući djelovanju Friedricha Schmidta i njegovih učenika, gotika počinje dominirati sakralnom arhitekturom za katolike i protestante. Neoromanika gubi na važnosti, ali i dalje se nastavlja javljati, iako u neusporedivo manjem broju slučajeva u odnosu na sredinu stoljeca. U raznim varijantama neoromaničkog stila projektirali su ponajprije brojni inženjeri i građevinari zaposleni pri organima vlasti toga doba u Hrvatskoj, no nekoliko zanimljivih neoromaničkih građevina susrećemo i u opusu Hermana Bolléa.

Neoromanici se Bollé okretao najčešće pri projektiranju sakralnih i sepulkranih građevina. Jednako je česta pri novogradnjama i restauracijama. U restauracijama se javlja najčešće pri intervencijama na baroknim građevinama (kapela na Tekijama tek je djelomična iznimka), s jedne strane nesumnjivo stoga što se romanika, za razliku od baroka, smatrala estetski prihvatljivim stilom. Kako su pak restauracijski zahvati baroknih građevina izvođeni u stilu njemačke neorenesanse iziskivali izdvajanje nešto većih sredstava, neoromaničke restauracije predstav-

ljale su, čini se, stilski prihvatljivu, a jeftiniju verziju prilagođavanja izgleda ovih građevina suvremenim estetskim prohtjevima.¹

U Hrvatskoj Bollé je živio gotovo pola stoljeca (1879.-1926.). Brojne ključne građevine hrvatskog historicizma njegovo su djelo. Restauracija crkve svetog Marka i katedrale u Zagrebu djelomično su njegovo djelo, dok je restauracije hodočasničkog sklopa u Mariji Bistrici, franjevačkih crkvi u Zagrebu, Iloku, te pravoslavnih crkvi u Zagrebu, Pakracu, Grgetegu – samostalno projektirao. Autor je i brojnih novih neogotičkih crkava (Granešina, Erdevik, Franjin Dol, Dugo Selo), javnih i stambenih zgrada (Kemijski laboratorij, zgrada Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, gimnazija u osječkoj Tvrdi...), te sklopa središnjega zagrebačkog groblja na Mirogoju. Neoromanički se opus unutar njegova stvaralaštva ne ističe brojem realizacija, no zanimljiv je zbog velikih oscilacija u primijenjenim rješenjima, stilskim lutanjima i učestalim kombiniranjima elemenata različitih stilova.

Eklektičnost Bolléove (neo)romanike nije iznimna u njegovu opusu – kombinacija elemenata različitih stilova javlja se i u radovima ovog arhitekta u neobizantskom stilu. Neobizantski projekti pokazuju, međutim, veću dosljednost u korištenju arhitektonskog jezika, dok s opusom u neoromaničkom stilu to neće biti slučaj – gotovo je svaka građevina koju je projektirao u ovome stilu obilježena posebnim stilskim rješenjem. Nesumnjivo je to posljedica, s jedne strane, nedovoljnog poznavanja arhitektonskog jezika romanike, a s druge strane i okolnosti što su se pojedine građevine zbog nepoznavanja izvora pripisivale bez pogovora Bolléu. Zbog 'samoukosti' Bolléovu neoromaniku (kao i neobizant) karakterizira nadalje djelomično oslanjanje i na arhitekturu *Rundbogenstila*, te općenito romantičnog historicizma sredine 19. stoljeca.

Uz slijepe lukove pod vijencem, katkad i slijepe arkade te polukružnim lukovima zaključene prozore, dakle elemente koji bi se mogle okarakterizirati kao stilski romanički, susrećemo na Bolléovim neoromaničkim gra-

1 O restauracijama u stilu njemačke neorenesanse više u: DAMJANOVIĆ, 2011.a.

2 Na toj je adresi, naime, stanovao njegov otac Carl, pa nesumnjivo i cijela obitelj [*** 1846.; *** 1855.].

3 DAMJANOVIĆ, 2009: 109-127

4 Zahvati na baroknim građevinama preoblikovanim u neoromaničkom stilu u izvorima se uvijek nazivaju restauracijama. Taj je pojam korišten dakle isključivo prema značenju koje mu se pripisivalo u 19. st. Rijec je zapravo uglavnom o obnovama i dogradnjama izvedenim u neoromaničkom stilu.

5 ČORAK, 1989: 115-117; ČORAK 1995: 105-107; KLJAJIĆ, 2004: 95; KRASNJAK, 2004: 182-184

6 LEHMANN, 1966: 84

7 Za Molnára se tako neposredno navodi da je izveo novi građevni elaborat restauracije kapele na osnovi pri-

devinama i neku vrstu guta ispod vijenaca, plitke diskove, pa čak i pilastre, podrijetlom iz klasicističke/renesansne arhitekture, a na jednom se primjeru (kuriji na Kaptolu 21) javljaju i motivi podrijetlom iz gotike. Za razliku od Bolléove verzije neobizanta neoromaničke građevine, koje su im katkada prilično nalik, sadrže ipak znatno manje klasicizirajućih (ili renesansnih) elemenata, no na sličan su način stilski tesko odredive.

Slabo poznavanje jezika romanike čudi, budući da je Bollé (1845.-1926.) odrastao u Kölnu, gradu s izrazito bogatom romaničkom baštinom, i to u neposrednoj blizini crkve sv. Gereona (u kući u St. Apertn-Straße 32),² jedne od najvažnijih romaničkih spomenika grada i cijele Njemačke. No kako se obrazovao u doba kada je gotika potpuno trijumfirala na polju sakralne arhitekture, pa je u atelijerima Heinricha Wiethasea u Kölnu (1868.-1870; 1871.-1872.) i Friedricha von Schmidta u Beču (1872.-1879.) imao prilike (na)učiti ponajprije oblikovni jezik ovoga stila (odnosno na polju javne arhitekture oblikovni jezik talijanske i njemačke renesanse), svoju je verziju neoromanike morao razviti nakon preseljenja u Zagreb očito na temelju sjećanja i, eventualno, iz publikacija o povijesti arhitekture ili suvremenih časopisa. Budući da, kako je već navedeno, njegovu neoromaničku arhitekturu karakterizira upotreba elemenata vrlo karakterističnih i čestih i u suvremenoj neoromaničkoj i u romaničkoj arhitekturi, direktni se uzori gotovo ni u jednom slučaju nisu mogli pronaći, a tek se tu i tamo može govoriti o stanovitoj sličnosti s radovima iz Schmidtova opusa.

OBNOVA KAPELE MAJKE BOŽJE SNJEŽNE NA TEKIJAMA KOD PETROVARADINA, 1880.-1881.

RENOVATION OF THE CHAPEL OF HOLY MOTHER OF SNOW IN TEKIJEA NEAR PETROVARADIN, 1880-1881

Upravo rad na jednoj neoromaničkoj građevini uvodi Bolléa (uz rad na neorenesansnim

mjedbi zagrebačke Generalkomande (Glavnog zapovjedništva) [DAD, DS, dosje br. 449-1880., Odjel za bogostovlje zagrebačke Generalkomande kao Zemaljske upravne oblasti u Krajini Strossmayeru, Cultus Abtheilung Nr. 645., Zagreb, 20.5.1880.]. O opusu Georga Molnára više u: STANČIĆ, 2005: 129, 133, 136, 170, 193, 314, 332, 351, 367.

⁸ DAD, DS, dosje br. 193-1881., Ilija Okrugić DS-u, Petrovaradin, 8.2.1881.; LEHMANN, 1966: 84

⁹ CEPELIĆ, PAVIĆ, 1900.-1904.: 403

¹⁰ DAD, CGO, spis br. 31-1877., Bollé Strossmayeru, 21.1.1877.

¹¹ Prema tvrdnjama Ilije Okrugića spisi kapele vode se od 1706. DAD, DS, dosje br. 514-1881., Ilija Okrugić DSD-u, Petrovaradin, 5.5.1881. U svojoj knjizi o historijatu kapele navodi kako su je isusovci preuzeli i adaptirali još 1693. prema odobrenju tadašnjega ostrogonskog nadbiskupa. [OKRUGIĆ, s.d.: 3]

projektima palače Akademije u Zagrebu) u hrvatsku arhitekturu. Od prve polovice 1876. godine unutar Schmidtova atelijera počeo je, naime, voditi poslove oko završavanja unutrašnje opreme đakovačke katedrale.³ Iako će arhitektura ove građevine, kako će pokazati nastavak teksta, itekako utjecati na njegovu neoromaniku, ništa slično ni veličinom ni reprezentativnošću Bollé nije imao prilike realizirati u svojem samostalnom opusu. No, rad na đakovačkoj katedrali Bolléu je omogućio uspostavljanje bliskih odnosa s biskupom Strossmayerom i s drugim svećenicima njegove biskupije pa mu je to vrlo brzo osiguralo prvi veliki samostalni posao u Hrvatskoj – restauraciju hodočasničke kapele Majke Božje Snježne na Tekijama kod Petrovaradina.⁴

Iako je tekijaska kapela odavno prepoznata i prihvaćena kao Bolléov rad,⁵ i dio literature⁶ i spisi sačuvani u arhivu Đakovačke biskupije koji govore o njezinoj restauraciji uopće ga ne spominju, već kao autora projekata navode uglednoga novosadskog graditelja Georga (Györgya) Molnára (1829.-1899.)⁷, uz kojega se povremeno pojavljuje i ime poduzetnika Josefa Czoczeka koji je izradio troškovnik i izveo same radove.⁸ Samo dva izvora govore u prilog Bolléovu autorstvu projekata restauracije: monografija Milka Cepelića o biskupu Strossmayeru⁹ te jedan navod u Bolléovu pismu Strossmayerovu tajniku Gjuri Gamperlu iz siječnja 1877. godine.¹⁰

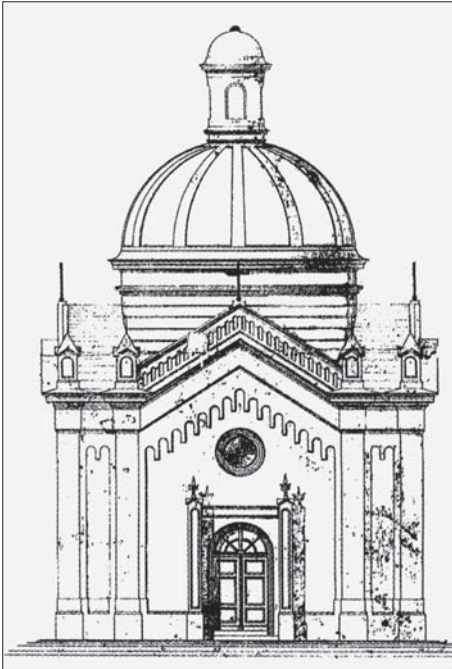
Iako se ne može s potpunom sigurnošću odbaciti mogućnost da je Molnár autor izvedbenog projekta za kapelu te iako je dokaza malo, oblikovno rješenje građevine, spomenuto Bolléovo pismo, a osobito Cepelićev tekst – ipak su dovoljni da se potvrdi bar djelomično Bolléovo autorstvo. Milko Cepelić bio je, naime, osobni tajnik biskupa Strossmayera i suvremenik restauracije te se mogao upoznati i s činjenicama koje nisu provedene kroz spise. Osim toga, njegov je tekst o Strossmayeru i inače prilično pouzdan izvor podataka pa se tvrdnja o Bolléu kao autoru projekta za Tekije može prihvatiti, premda uz stanovit oprez.

Tekijaska kapela jedna je od najzanimljivijih sakralnih gradnji tadašnje Đakovačko-srijemske biskupije i Srijema uopće. Sagrađena je za osmanlijske vladavine Slavonijom i prvotno je služila kao džamija, da bi krajem 17. stoljeća,¹¹ nakon uspostavljanja habsburške vlasti, bila pretvorena u crkvu. Konverzija je imala nesumnjivo i simboličnu ulogu, budući da se građevina nalazila na mjestu blizu kojega je Eugen Savojski izvojevao jednu od svojih najvećih pobjeda nad Turcima 1716. godine (Sl. 2.). Tom je prilikom ovaj vojskovođa poklonio kapeli sliku Majke Božje s Isusom (Snježne Gospe), koja postaje predmetom velikog stovanja domaćega katolič-

SL. 2. KAPELA MAJKE BOŽJE SNJEŽNE NA TEKIJAMA KOD PETROVARADINA PRIJE RESTAURACIJE, 1820.
FIG. 2. CHAPEL OF HOLY MOTHER OF SNOW IN TEKIJEA NEAR PETROVARADIN PRIOR TO RESTORATION, 1820

SL. 3. NEOROMANICKI PROJEKT ZA TEKIJSKU KAPELU
FIG. 3. NEO-ROMANESQUE DESIGN FOR THE CHAPEL IN TEKIJE

kog stanovništva.¹² Kapela je, dakako, nakon konverzije bila barokizirana, a prema Petrovaradinu dodan joj je 1754., kada su svetištem upravljali isusovci, dugi brod,¹³ pokriven masivnim svodovima i rašlanjen u unutrašnjosti jonskim pilastrima, koji je sačuvan do danas iako je brojnim restauracijama u posljednjih nekoliko desetljeća izgubio izvorni izgled te dobio agresivan i neprimjeren oslik.

Veličinom i reprezentativnošću ni nakon ove obnove kapela nije odgovarala svojoj ulozi jednog od najvažnijih marijanskih hodočasnčkih središta toga prostora. Maleni toranj podignut uza svetišnu stranu crkve cinio ju je jedva vidljivom u krajoliku, pa ne čudi da je na poticaj biskupa Strossmayera tadašnji agilni petrovaradinski župnik i ugledni književnik Ilija Okrugić Srijemac (1827.-1897.)¹⁴ odlučio pokrenuti njezinu temeljitu obnovu i nadogradnju.¹⁵

Iako Cepelić tvrdi kako je inicijativa o obnovi nastala 1878., iz spomenutoga Bolléova pisma Gamperlu očito je da su već početkom 1877. poduzeti prvi koraci. U dopisu je Bollé kratko istaknuo kako mu za izradu projekta za restauraciju nisu dovoljni samo tlocrti nego da treba i snimke postojećih pročelja te presjeke kapele.¹⁶ Sam titular građevine nije spomenuo, ali bez ikakve je sumnje riječ o tekijskoj crkvi.

Koliko je dugo trajala izrada projekta, izvori ne preciziraju. Sigurno je samo da se s pribavljanjem dozvola za restauraciju krenulo tek 1879., kada je završen projekt za restauraciju, koji izvori pripisuju Molnáru.¹⁷ Njime se predviđala nadogradnja sakristije iza nekadašnjeg prostora džamije, nadogradnja tambura i kupole na bivšoj džamiji, koja je do tada služila kao sakristija, a sada bi se neposredno pripojila brodu crkve i u njoj bi se postavio glavni oltar. Ovaj je projekt predviđao i novo pročelje s dva tornja ispred baroknog broda crkve pa su troškovi radova dosegali ukupno znatnih oko 14.000 forinti.¹⁸

Odjel za bogostovlje zagrebačke Generalkomande, koja je kao civilna uprava za Vojnu krajinu u to doba nadzirala sve slične pothvate, odbio je ovaj projekt jer se prostor bivše džamije nije nalazio u istoj liniji s crkvenim brodom (kojemu je trebao biti pridružen) pa glavni oltar ne bi bio u istoj liniji s vjernicima. Isto tako istaknuto je da odabrani stil obnove nije u harmoniji s postojećim stilom džamije, zatim da dekoracija na pročeljima ne može biti izvedena iz cementa ili gipsa zbog njihove slabe trajnosti, te da su troškovi obnove prenisko procijenjeni. Najveći je, međutim, prigovor upućen zbog odnosa prema postojećoj džamiji, za koju je istaknuto da je izuzetno vrijedan i poseban građevno-povijesni spomenik koji treba sačuvati i za budućnost. Okrugić je stoga odmah morao pristupiti na-

ručivanju novoga građevnog elaborata, koji se ponovno u dokumentima pripisuje novosadskom graditelju Georgu Molnáru. U njemu džamija gotovo da nije dirana, već je predviđeno da bude, kao i do tada, sakristija crkve.¹⁹

Iako se Strossmayer složio u cijelosti sa zaključcima Odjela za bogostovlje Generalkomande, „što okolnostima tamo postojećim odgovara, te što će historička zgrada, uz koju se toli dične po nas uspomene vežu, u izvornoj formi sačuvana ostati”²⁰, župniku Okrugiću se, čini se, novi projekt nije sviđao pa je nastavio inzistirati na izvedbi prvotnoga. Smatrao je da je dogradnja sakristije i vezivanje džamije s brodom crkve potrebno jer će omogućiti sklanjanje vjernika i njihovo ispovijedanje u samoj građevini u slučaju nevremena, a držao je i da prigovor Generalkomande kako džamija ne stoji u istoj ravni s brodom crkve nije na mjestu, budući da je riječ o situaciji koja je postojala i prije zahvata. Osim toga, kako dotad vlasti nisu dodijelile nikakvu pomoć za restauraciju, smatrao je da se ne bi trebale petljati u radove.²¹ Đakovački Duhovni stol podupro je Okrugićeve zahtjeve, mada su se dijelom kosili s nešto ranijim zaključkom o čuvanju nekadašnje džamije (s kojima se i Strossmayer složio).²² Zahvaljujući okolnosti da su radovi financirani samo iz sredstava župe, naposljetku je izdana dozvola za sve zahvate predviđene prvim projektom.²³

Okrugić je dakle uspio u cijelosti realizirati, barem što se tiče prostornog ustrojstva tekijske kapele, projekt koji je favorizirao. Postignuo je „da se ne samo sakristija džamiji nadozida, nego i džamija svodom kapele izjednači na formu kupule i malom lanternom ovjenča”.²⁴ Zbog čega je Odjel za bogostovlje krajiške vlade na kraju pristao na ovakvu potpunu preobrazbu građevine, kojom je doi-

¹² LAZIĆ, 1998: 55

¹³ OKRUGIĆ, s.d.: 5; BERTI, 1938: 12; KLJAJIĆ, 2004: 93

¹⁴ UJEVIĆ, 1965: 378

¹⁵ CEPELIĆ, PAVIĆ, 1900-1904: 403

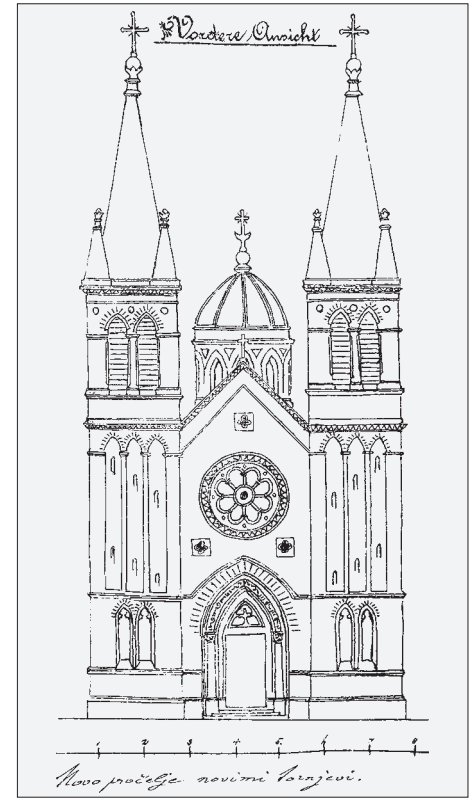
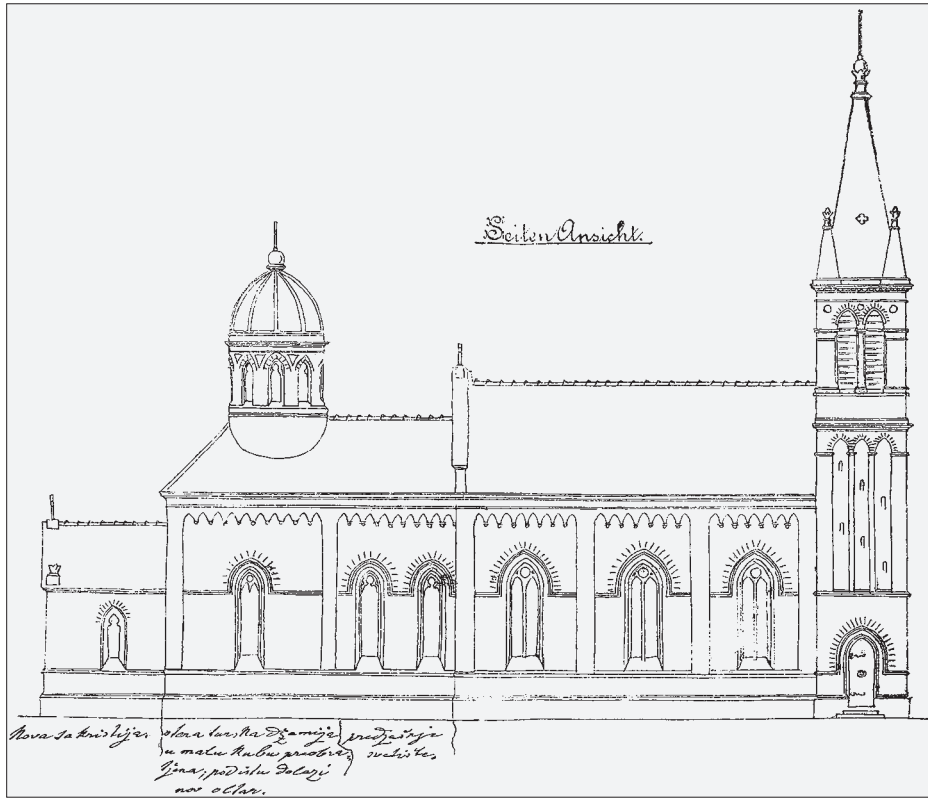
¹⁶ „Bitte Herrn Pfar. Gamperl mit meinen besten Grüßen zu sagen, daß ich mit dem Grundriß der Kirche für Peterwardein allein nichts feststellen kann, ich muß unbedingt auch die Aufnahmen der jetzt vorhandenen Façaden und Querschnitten haben.” [DAD, CGO, spis br. 31-1877., Bollé Strossmayeru, 21.1.1877.]

¹⁷ DAD, DS, dosje br. 449-1880., Odjel za bogostovlje zagrebačke Generalkomande kao Zemaljske upravne oblasti u Krajinu Strossmayeru, Cultus Abtheilung Nr. 645., Zagreb, 20.5.1880.

¹⁸ DAD, DS, dosje br. 449-1880., Odjel za bogostovlje zagrebačke Generalkomande kao Zemaljske upravne oblasti u Krajinu Strossmayeru, Cultus Abtheilung Nr. 645., Zagreb, 20.5.1880.

¹⁹ DAD, DS, dosje br. 449-1880., Odjel za bogostovlje zagrebačke Generalkomande kao Zemaljske upravne oblasti u Krajinu Strossmayeru, Cultus Abtheilung Nr. 645., Zagreb, 20.5.1880.

²⁰ DAD, DS, dosje br. 449-1880., Strossmayer Odjelu za bogostovlje Generalkomande u Zagrebu, br. 449., Đakovo, 28.5.1880.

sta izgubljen raniji (danas nepoznat) izgled dotad sačuvane turske džamije, nije posve jasno. Zastita spomenika unutar Vojne krajine (sve do njezina pripojenja Hrvatskoj 1881.), iako je formalno o njoj vodilo i dalje računa Središnje povjerenstvo iz Beča, nije bila do kraja uređena. Iz spisa je očito kako su se krajiški organi ponajprije brinuli da sama crkvena općina pokrije troškove restauracije, odnosno da teret radova ne padne na drža-

vu.²⁵ Težnja za čuvanjem spomenika postojala je, ali mehanizmi zaštite nisu bili u dovoljnoj mjeri razvijeni da bi se intervencije koje su ocijenjene neprimjerenima (čak i na ovako važnim građevinama) doista mogle zaustaviti.

Samo su u jednom segmentu primjedbe iz Zagreba utjecale na promjenu prvotnog projekta za restauraciju petrovaradinske kapele – odabiru stila. Prvi je projekt naime predvidio neogotičku restauraciju, a to je Generalkomanda ocijenila neprihvatljivim.²⁶ Zamjerali su „šiljastim glavnim vratima i prozorima odgovarajućim gotičkom stilu tornjevah, te jih zapovjedise u poluokrugle promieniti”.²⁷ Stilu postojeće džamije romanika je očito ocijenjena primjerenijom negoli gotika.

Dva su projekta, oba nepotpisana, sačuvana za petrovaradinsku kapelu. Jedan je predvidio (Sl. 3.) podizanje manje neoromanicke kapele bez zvonika.²⁸ Kako nije potpisan niti datiran, a nepoznato je odakle je preuzet za reproduciranje, teško ga je pouzdano povezati s Bolléom, iako stanovite sličnosti postoje. Drugi projekt, sačuvan među spisima arhiva Đakovačke biskupije, izvori spominju – riječ je o odbijenoj neogotičkoj varijanti poslanoj 1879. godine krajiškim vlastima na odobrenje. Njegovom usporedbom s današnjom građevinom očito je kako je graditelj pri radu na izvedbenim projektima (sl. 5.), na

SL 4. NEOGOTIČKI PROJEKT ZA BOČNO PROČELJE KAPELE NA TEKIJAMA KOD PETROVARADINA, OKO 1879.-1880.

FIG. 4. NEO-GOTHIC DESIGN FOR THE SIDE ELEVATION OF THE CHAPEL IN TEKIE NEAR PETROVARADIN, AROUND 1879-1880

SL 5. NEOGOTIČKI PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE KAPELE NA TEKIJAMA KOD PETROVARADINA, OKO 1879.-1880.

FIG. 5. NEO-GOTHIC DESIGN FOR THE CHAPEL'S FRONT ELEVATION, TEKIE NEAR PETROVARADIN, AROUND 1879-1880

21 DAD, DS, dosje br. 449-1880., Ilija Okrugic, DSD-u, Petrovaradin, 18.9.1880.

22 DAD, DS, dosje br. 821-1880., DSD Odjelu za bogostovlje Glavnog zapovjedništva u Zagrebu, Zagreb, 25.9.1880.

23 DAD, DS, dosje br. 449-1880., Odjel za bogostovlje zagrebacke Generalkomande kao Zemaljske upravne oblasti u Krajini Strossmayeru, Cultus Abtheilung Nr. 1432., Zagreb, 28.11.1880.; DAD, DS, Urudžbeni zapisnik 1881., zapis br. 372.

24 DAD, DS, dosje br. 193-1881., Ilija Okrugic DSD-u, Petrovaradin, 8.2.1881. Odobrenje ovog projekta potvrdio je Odjel za bogostovlje Generalkomande tijekom ožujka 1881. [DAD, DS, dosje br. 372-1881., CK Gl. zapovjedništvo Odjel za bogostovlje, br. 402., DSD-u, Zagreb, 1.4.1881.]

25 DAD, DS, dosje br. 193-1881., Ilija Okrugic DSD-u, Petrovaradin, 8.2.1881.

26 DAD, DS, dosje br. 449-1880., Odjel za bogostovlje zagrebacke Generalkomande kao Zemaljske upravne oblasti u Krajini Strossmayeru, Cultus Abtheilung Nr. 645., Zagreb, 20.5.1880.

27 DAD, DS, dosje br. 449-1880., Ilija Okrugic, DSD-u, Petrovaradin, 18.9.1880.

28 Objavljen u: KLJAJIĆ, 2006: 95.

SL. 6. GLAVNO PROČELJE TEKIJSKE KAPELE, DANAŠNJE STANJE

FIG. 6. FRONT ELEVATION OF THE CHAPEL IN TEKIJE, PRESENT CONDITION

osnovi zahtjeva krajijskih vlasti, samo promijenio oblik luka i uklonio mrežišta iz prozora, no u osnovi se u većini elemenata pridržavao raščlambe predviđene ovim (Bolléovim?) nacrtom. U većoj je mjeri promijenjeno samo rješenje kupole koja je trebala biti nešto viša i s bogatije riješenim tamburom. Projekt otkriva da je „stara turska džamija”²⁹ sačuvana, samo je povezana preko ranijega svetišta s ostatkom crkve, a iza nje je prema istoku dograđena niza sakristija. Džamija je time postala novo svetište crkve i u „malu kubu [je] preobratjena”, odnosno dodana joj je spomenuta kupola na visokom tamburu (Sl. 4.). Formulacija koja je navedena u petrovaradinskoj župnoj spomenici da je „turska džamija porušena i u mjesto iste podignuta kupula, uz nju nova sakristija nadozidana”³⁰ očito je neprecizna. Džamija je samo znatno pregrađena, ali njezini su zidovi sačuvani, pa se i danas u tlocrtu jasno vidi razlika u debljini zidova te položaju nekadašnje džamije i u odnosu na sakristiju i u odnosu na ostatak broda crkve.

Osim svetišnoga dijela restauracijski je zahvat najviše zahvatio glavno pročelje (Sl. 6.). Umjesto jednostavnoga baroknog pročelja raščlanjenog pilastrima i nišama sa skulpturama, a zaključenog trokutnim zabatom,³¹ podignuto je novo monumentalno dvotoranjsko pročelje nadahnuo nesumnjivo, kako je primijećeno još 1960-ih, dakovačkom katedralom.³² Oblikovno rješenje rozete i kape zvonika s visokim stošcem u sredini i četiri manje stožaste fijale na uglovima – elementi su koji se izrazito nadovezuju na Strossmayerovu stolnicu, iako su, dakako, interpretirani na neusporedivo skromniji način. Klasicizirajući vijenci i ‘kapiteli’ polustupova i stupova, zatim diskovi, te naposljetku gute ispod vijenaca tornjeva – elementi su raščlambe, koji se pak moraju posebno naglasiti jer se često javljaju na Bolléovim građevinama svih stilova i dodatna su potvrda njegova autorstva. U raščlambi bočnih zidova kapele sa specifičnim nadvojima iznad prozora jače se osjeća utjecaj *Rundbogenstila* (Sl. 7.).

Dakako, ovaj motiv ne treba nužno smatrati romantičarskim. Jednostavni slijepi lukovi pod vijencima, kao i nadvoji lukova, susreću se i u Schmidtovu onodobnom opusu, kako pokazuje nerealiziran romančki projekt za crkvu u Rudolfsheimu u Beču iz 1875. godine. I ova Schmidtova crkva i drugi njegovi neoromančki projekti (npr. za restauraciju pečuske katedrale ili broda crkve u Klosterneuburgu) pokazuju, međutim, daleko reprezentativnija i stilski čista romančka rješenja.³³

Heterogenost arhitektonskog jezika tekijске kapele nesumnjivo je produkt ne samo nepoznavanja romanike kao stila kod arhitekata koji su je projektirali već i brojnih izmjena projekta. Sigurno je da je stanovite promjene

na izvedbenom projektu i pri izvedbi građevine – što zbog želja krajijskih vlasti, što zbog tamošnjeg župnika Ilije Okrugića – izveo graditelj Molnár. Ostaje jedino pitanje je li pritom mijenjao svoj raniji projekt, kako sugerira dio arhivskih izvora, ili Bolléov, što bi se dalo zaključiti iz Cepelicevih riječi.

Radovi na restauraciji tekijске kapele počeli su krajem 1880. ili na samom početku 1881. godine, i to najprije na nadogradnji tornjeva, kojima se krajijska vlada nije protivila.³⁴ Pregrađnja nekadašnje džamije, njezino povezivanje s brodom kapele i dogradnja sakristije započeli su nakon dobivenih dozvola, u proljeće 1881. godine. Pri pregrađivanju džamije nađeno je mnogo ljudskih kostiju, koje su premjestene na drugu lokaciju.³⁵ Restauracija je bila dovršena nevjerojatnom brzinom – već početkom srpnja iste godine, pa je 4. kolovoza 1881. organizirana svečana posveta.³⁶ Tada je Majka Božja Tekijska vraćena u kapelu iz gradske župne crkve, gdje se nalazila za vrijeme restauracijskih radova.³⁷ Hrvatski tisak uglavnom nije popratio posvetu, budući da se dogodila tek tri dana nakon pripojenja Vojne krajine Bansknoj Hrvatskoj. Velik povijesni događaj, a potom i putovanje bana Pejačevića u novopripojene krajeve zasjenili su ovaj događaj, pa i to dodatno otežava istraživanje povijesti intervencija na kapeli.

IZMEĐU NEOROMANIKE I NEOGOTIKE: KURIJA NA KAPTOLU 21 U ZAGREBU, 1885.

BETWEEN NEO-ROMANESQUE AND NEO-GOTHIC STYLES: MANOR AT 21 KAPTOL IN ZAGREB, 1885

Nakon preseljenja u Zagreb 1879. godine Bollé sve do sredine 1880-ih projektira gotovo isključivo u neogotičkom i neorenesansnom stilu, odnosno od 1883. do 1884. i restauracije pravoslavne crkve u Zagrebu i u neobizantskom. Koliko je poznato, u tome razdoblju nije izradio nijedan neoromančki projekt.³⁸ Situacija se mijenja 1885. godine kada je po-

SL. 7. BOČNO PROČELJE TEKIJSKE KAPELE, DANAŠNJE STANJE

FIG. 7. SIDE ELEVATION OF THE CHAPEL IN TEKIJE PRESENT CONDITION

²⁹ Kako glasi natpis na starom projektu.

³⁰ AKT, Kronika kapele, posveta opisana od strane Ilije Okrugića i Antuna Matica, Petrovaradin, 6.8.1881.; slično i u: OKRUGIĆ, s.d.: 5.

³¹ Staro se pročelje može vidjeti na ilustraciji publiciranoj u: SCHAMS, 1820; bez oznake stranice.

³² LEHMANN, 1966: 84; Isto i u: KRASNAK, 2004: 184; DAMJANOVIĆ, 2005: 537.

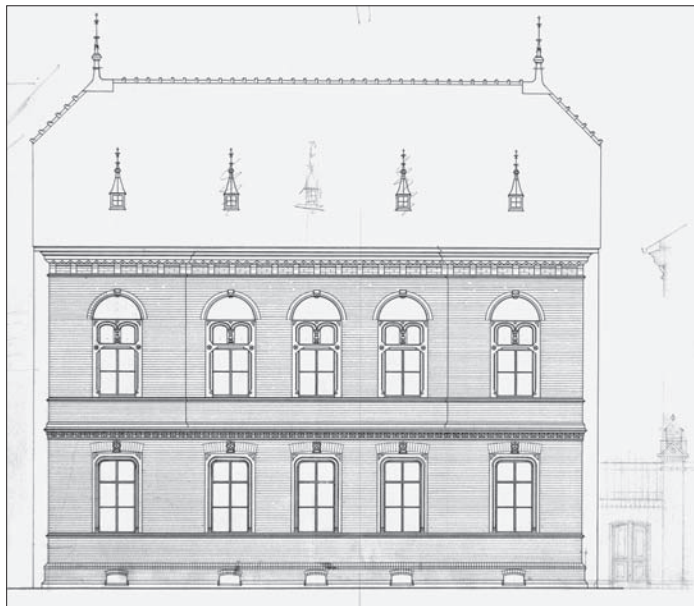
³³ *** 1991: 181

³⁴ Radovi se u spisima spominju prvi put u siječnju 1881. [DAD, DS, dosje br. 88-1881., podarhidakon Regen DSD-u, Novi Slankamen, 20.1.1881.]

³⁵ DAD, DS, Urudžbeni zapisnik 1881., zapis br. 514., DAD, DS, dosje br. 514-1881., Ilija Okrugić DSD-u, Petrovaradin, 5.5.1881.

³⁶ DAD, DS, br. 630-1881., Ilija Okrugić DSD-u, Petrovaradin, 10.7.1881.; AKT, Kronika kapele, posveta opisana

dignuta, u literaturi svakako najobrađivanija, Bolléova 'neoromanička' građevina – kurija na zagrebačkom Kaptolu 21 (Sl. 8.).³⁹ Podignuta je na mjestu posljednje drvene kaničke kurije 1885.-1886. godine pa pripada skupini posljednjih većih intervencija u tome dijelu Zagreba nakon potresa 1880. godine.⁴⁰ Njezino stilsko rješenje pokazatelj je kako bi nesumnjivo izgledale Bolléove neoromaničke građevine da je uvijek bilo dovoljno sredstava za pročelja izvedena od fasadne opeke i općenito za bogatiju dekoraciju.

Na kuriji na Kaptolu 21 Bollé ne samo da je pročelje prekrrio fasadnom opekom, već mu se pružila prilika upotrijebiti dvije vrste opeke različite boje – svjetliju, žuckastu i tamniju, crveniju opeku. Izvorno, dok prašina nije dijelom prekrila opeke, koloristički je efekt zasigurno bio i jače naglašen (Sl. 9.). Jednokatnica položena uz ulicu, kako bojom svoga pročelja tako i stilskim rješenjem, nema paralele u okruženju u kojem je podignuta – stoji

u oštrome kontrastu ne samo prema susjednim, uglavnom baroknim građevinama već i prema Bolléovim neogotičkim kurijama na Kaptolu 6 i Novoj Vesi 5.

Samo se uvjetno, kao uostalom i u prethodnim slučajevima, ova građevina može stilski okarakterizirati kao neoromanička – elementi neogotike u oblikovanju prozora na prvom katu, neorenesanse u oblikovanju vijenaca prizemlja i prvoga kata te zaključnih kamenova iznad prozora, pa naposljetku i 'narodnoga' stila u specifičnom rješenju trijema na ulazu u zgradu okrenutom dvorištu, opet su pokazatelj izrazite eklektičnosti Bolléove neoromanike. Bitan element neogotike u 19. stoljeću nedostaje – prelomljeni luk, zbog čega se ova građevina može smatrati primjerom Bolléova shvaćanja neoromanike ili eventualno primjerom njegove realizacije u prijelaznomu romanicko-gotičkom stilu. Neoromanici je približava ponajprije lučni nadvoj nad prozorima prvoga kata.

Sl. 8. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE KURIJE NA KAPTOLU 21, 1885.

FIG. 8. H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE FRONT ELEVATION OF THE MANOR AT 21 KAPTOL, 1885

Sl. 9. KURIJA NA KAPTOLU 21, DANAŠNJE STANJE

FIG. 9. MANOR AT 21 KAPTOL, PRESENT CONDITION

od strane Ilije Okrugica i Antuna Matica, Petrovaradin, 6.8.1881.; KLJAJIĆ, 2004: 95

³⁷ DAD, DS, br. 630-1881., Ilija Okrugić DSD-u, Petrovaradin, 10.7.1881.; AKT, Kronika kapele, posveta opisana od strane Ilije Okrugica i Antuna Matica, Petrovaradin, 6.8.1881.; KLJAJIĆ, 2004: 95

³⁸ Moguće je da je autor kapele svetog Roka u Tugonici kod Marije Bistrice (pripisuju mu je pojedini autori: BUTURAC, 1993: 65, 75; CVITANOVIC, 1998: 16; AŽMB, Josip Šafran, Znamenite sgođe župe marijabistričke od godine 1875.-1922. crkve, str. 103.). Ova se tvrdnja, međutim, nije mogla potvrditi – ni analizom arhivskih izvora, ni oblikovnim odlikama arhitekture restaurirane kapele.

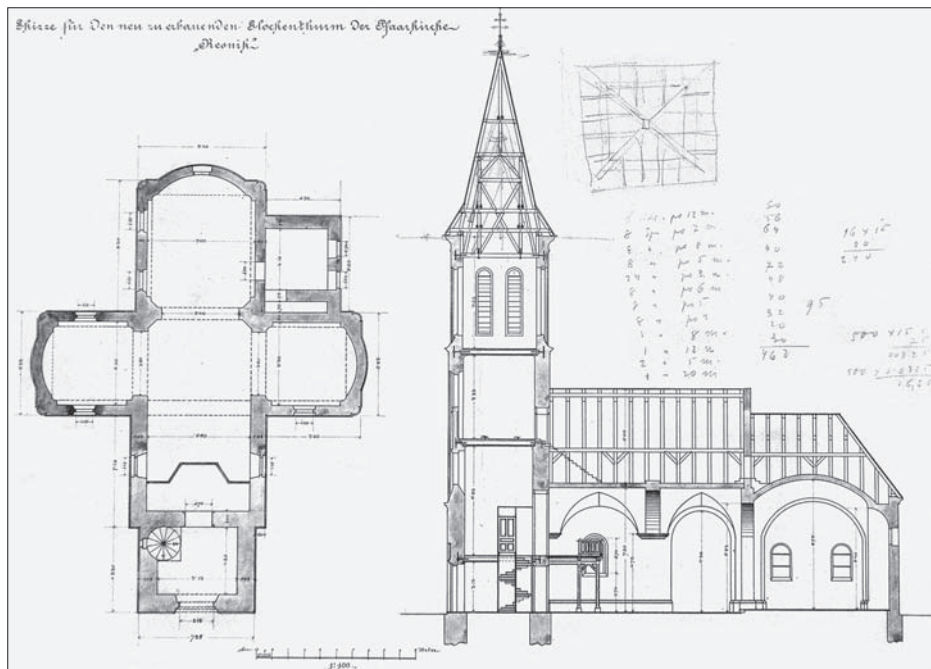
³⁹ KOLACIO, 1978: 124.; DOBRONIĆ, 1986: 21.; DOBRONIĆ, 1991: 257

⁴⁰ *** 1885: 3; Stambena joj je dozvola dodijeljena u srpnju 1886. DAZG, Fond br. 4, GPZ, Zbirka projekata, Kaptol 21, Stambena dozvola GPZ br. 16151/Gradj. 141-1886., Zagreb, 9.7.1886.

OBNOVA ŽUPNE CRKVE U RESNIKU, 1888.-1889.

RENOVATION OF THE PARISH CHURCH IN RESNIK, 1888-1889

Osim kurije na Kaptolu 21 Bollé je za istoga patrona – Prvostolni kaptol zagrebački, sredinom 1880-ih realizirao još jedan, uvjetno govoreći, neoromanički projekt – restauraciju i dogradnju nevelike župne crkve sela Resnika, smještenog jugoistočno od Zagreba. Obnova je bila motivirana velikim štetama od potresa 1880. Uz granešinsku i remetsku, resnička je crkva, naime, pripadala grupi najostecenijih sakralnih građevina (sl.

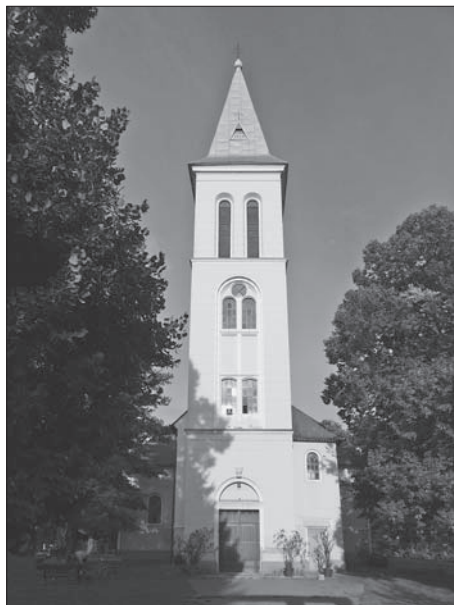

SL. 10. H. BOLLÉ: DRUGA VERZIJA PROJEKTA ZA RESTAURACIJU ŽUPNE CRKVE U RESNIKU, 1887.

FIG. 10. H. BOLLÉ: RESTORATION PROJECT FOR THE PARISH CHURCH IN RESNIK, SECOND VERSION, 1887

SL. 11. H. BOLLÉ: ŽUPNA CRKVA U RESNIKU, IZGRAĐENA 1888.-1889., DANASNJE STANJE

FIG. 11. H. BOLLÉ: PARISH CHURCH IN RESNIK BUILT IN 1888-1889, PRESENT CONDITION

10.).⁴¹ Toranj joj je popucao na sve četiri strane, lukovi i svodovi u unutrašnjosti napuknuli su, a i s poprečnog je broda na mjestima otpao vijenac, pa ne čudi što su ukupne štete procjenjivane na čak 4000 forinti.⁴² Kako je predstavljala pogibelj za župljane, odlučeno je, nedugo nakon potresa, da se počne s njezinom temeljitom obnovom.⁴³ Gradnja zvonika, dijela crkve koji je najviše stradao, bila je stoga predviđena već u proračunu Kaptola za 1882. i već je tada izrada projekata prepustena Hermanu Bolléu.⁴⁴ Do popravka nije naposljetku došlo u prvoj polovici 1880-ih, s jedne strane zbog velikih troškova koje je Prvostolni kaptol imao obnavljajući i gradeći druge potresom oštećene građevine, a s druge strane zbog konstantnog sukoba ove institucije s resničkim župnikom Stjepanom Vakanovićem.⁴⁵

Restauracija i dogradnja crkve pokrenuta je ponovno tek 1886. godine. Bollé je izradio projekt koji je predvidio izgradnju novoga zvonika, rušenje dijela zidova i svodova vezanih za zvonik, promjenu dotadašnjeg poda od cigala u crkvi, njegovo podizanje te niveliranje terena oko crkve kako bi se bar djelomično spriječio prodor vlage, a mjestimice se trebala promijeniti i stolarija prozora. Osnovni princip kojim se vodio pri sastavljanju projekta bilo je nastojanje da crkva bude, s jedne strane, što jednostavnija, a s druge što solidnije izvedena.⁴⁶ Stoga, iako izvori ne preciziraju zbog čega se odlučilo upravo za romaniku kao stil, može se pretpostaviti da se radilo o svojevrsnoj metodi štednje – romaničke Bolléove crkve jednostavnije su raščlanjene i time jefti-

nije za izvedbu od gotičkih ili renesansnih. Troškovi gradnje, izvedene tijekom 1888. i početkom 1889. godine,⁴⁷ dosegli su znatnih 11.000 forinti, budući da se veći dio svoda nego što je previđeno morao ukloniti, kao i stari temelj zvonika koji se mislio iskoristiti za gradnju novoga.⁴⁸

Bollé je u cijelosti promijenio raniju raščlambu pročelja, tako da se danas izvana samo u rješenju vijenca 'transepta', odnosno bočnih kapela, može uočiti da je riječ o starijoj baroknoj građevini. Masivni toranj dodan na pročelju vrlo je jednostavno raščlanjen – portal je zaključen kružnom nišom s dekoriranim zaglavnom kamenom (sl. 11.). Svaki je kat zvonika otvoren sa po dva prozora. Središnji je kat otvoren najreprezentativnijim prozorskim otvorima – nekom vrstom romaničke bifore. Iznad bočnih ulaza u crkvu i na glavnom i na bočnim pročeljima postavljeni su pravokutni nadvoji oblikovani kao jednostavni vijenci koji predstavljaju motiv preuzet iz romantičarske arhitekture. U unutrašnjosti su očuvani većim dijelom barokni svodovi, no inventar i oslik nastali su krajem 19. stoljeća.

Resnička se crkva ne ističe ni veličinom ni reprezentativnošću, ali svojim je stilskim rješenjem pokazatelj da je Bollé neoromaniku očito smatrao donekle prikladnim stilom za obnovu baroknih građevina, koje je do tada (a najčešće i od tada) obnavljao u stilu njemačke neorenesanse.⁴⁹

IZMEĐU NEOROMANIKE I NEORENESANSE, ŽUPNA CRKVA SVETOG JOSIPA U ŠIŠLJAVIĆU, 1892.-1893.

BETWEEN NEO-ROMANESQUE AND NEO-RENAISSANCE STYLES, PARISH CHURCH OF ST JOSEPH IN ŠIŠLJAVIĆ, 1892-1893

Unutar golemoga Bolléova opusa neoromanika ce i nakon 1880-ih ostati stil koji se

⁴¹ NAZ, PK, kut. br. CLXIX, dosje br. 415-1886., Herman Bollé, Prvostolnom kaptolu, Zagreb, 24.7.1886.

⁴² O stradanju resničke crkve u potresu više u: HANTKEN, 1882: 78, 80; TORBAR, 1882: 36; WÄHNER, 1883: 109.

⁴³ NAZ, PK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 22. sjednica od 4.6.1881., točka br. 428

⁴⁴ NAZ, PK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 4.3.1882., točka br. 186

⁴⁵ NAZ, PK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 47. sjednica od 26.11.1881., točka br. 837

⁴⁶ NAZ, PK, kut. br. CLXIX, dosje br. 415-1886., Herman Bollé, Prvostolnom kaptolu, Zagreb, 24.7.1886.

⁴⁷ NAZ, PK, kut. br. CLXXVI, dosje br. br. 741-1890., Odluka KKOZ br. 2022/227, Zagreb, 22.3.1889., PK br. 292.; NAZ, PK, kut. br. CLXXVI, dosje br. br. 741-1890., Fr. Iveković PK-u, Zagreb, 24.10.1889., PK br. 945 i 963

⁴⁸ NAZ, PK, kut. br. CLXXVI, dosje br. br. 741-1890., Herman Bollé, Objašnjenje dodatnih radova i ukupnih troškova na resničkoj crkvi, Zagreb, 4.5.1889.

rijetko pojavljuje. Svakih nekoliko godina može se ipak naći pokoja građevina koja se približava svojim oblikovnim rješenjem ovom stilu. Početkom 1890-ih Bollé tako realizira gotovo u isto vrijeme novogradnju župne crkve svetog Josipa u Šišljavici (Sl. 12.) i restauraciju župne crkve Navjesteņa Blažene Djevice Marije u Velikoj Gorici.

Na inzistiranje zagrebačkog nadbiskupa Josipa Mihalovića izrada projekata povjerena je Bolléu,⁵⁰ koji je time, po tko zna koji put, pokazao koliko je povjerenje imao u ovog arhitekta. Prema Bolléovu operatu gradnja i crkve i dvora stajala bi 26.521 forinti, a to nije bio velik iznos pa je Zemaljska vlada odobrila nadbiskupovu inicijativu.⁵¹ Crkva je nakon dugih rasprava i odugovlačenja podignuta naposljetku tek tijekom 1892. i 1893. godine kao jednobrodna jednotoranjska građevina.⁵²

Mada je o gradnji ove crkve sačuvano dosta dokumentacije, izvori ni na jednome mjestu ne govore koje je stilsko rješenje odabrano za Šišljavić. Analiza sačuvanih projekata i izvedene građevine (Sl. 13.) pokazuje još izrazitiju, potpuno nerazmrsivu sintezu elemenata romaničke i renesansne/klasicističke arhitekture, čime se dijelom ponavlja situacija koja se već mogla vidjeti na petrovaradinskoj i donekle resničkoj crkvi. Osnova raščlambe bočnih pročelja i središnjega dijela zvonika jednostavni su pilastri pa to navodi na zaključak da je crkva sagrađena u nekoj vrsti ranorenesansnog stila. Rješenje glavnoga portala, zatim izduženi, polukružnim lukom završeni prozori koji se proporcijski ne uklapaju u leksik renesansne arhitekture, kao i svod u svetištu te strop u brodu crkve – stilski su bliži romaničkom, a donekle i gotičkom graditeljstvu negoli renesansnom. Dio opreme, poput orgulja ili ispovjedaonica, također je izveden u varijanti neoromaničkog stila, dok su oltari u osnovi neorenesansni.

Kako su se u to doba često javljale neprecizne, pa i netočne formulacije o stilskom karakteru pojedinih građevina (tako, na primjer,

izvori navode da će crkvu u Dubrancu Bollé obnoviti upravo u ‘romanskom slogu’, a ne neorenesansnom, koji je zapravo primijenjen)⁵³, ni izvori koji bi svjedočili o onodobnoj percepciji stilskog rješenja sislačvičke crkve ne bi bitno pridonijeli razmrsivanju pitanja je li riječ o neorenesansnoj ili neoromaničkoj građevini. O eklektičnoj svakako jest.

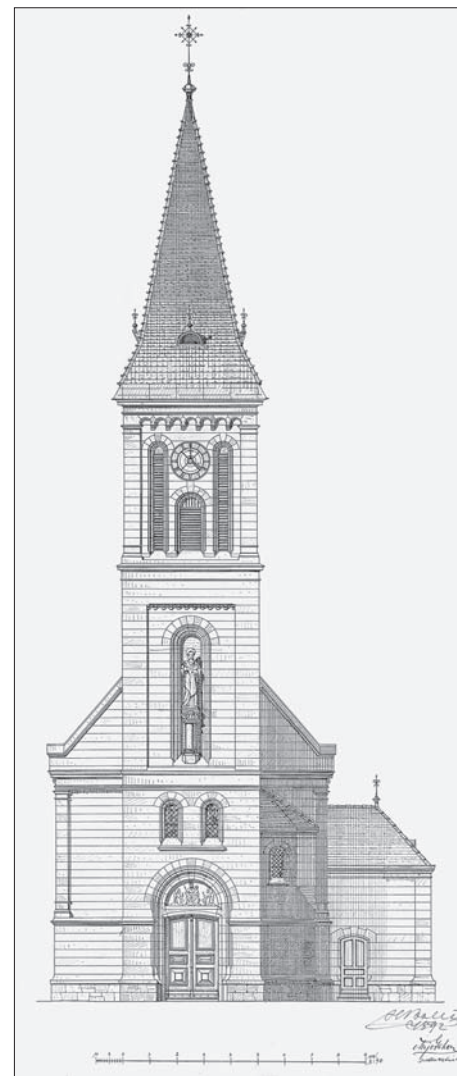
Obliznji je župni dvor, podignut također po Bolléovim projektima (Sl. 14.), građevina vrlo jednostavnih pročelja, pa je i njega teško točno stilski definirati. Nadvoj nad glavnim portalom, poput onih na bočnim pročeljima petrovaradinske ili resničke crkve, svjedoči o ponovnom oslanjanju na predloške iz *Rundbogenstila*. Ostali elementi raščlambe na pročeljima dvora – poput fuga u žbuci, zaključnog kamena portala, javljaju se u Bolléovu opusu na građevinama svih stilova. Veliki križ iznad portala, predviđen projektom, danas više ne postoji, a pitanje je da li je uopće bio izveden. Pri kasnijim je restauracijama, naime, dio izvorne raščlambe pročelja i crkve i dvora uklonjen.

RESTAURACIJA ŽUPNE CRKVE U VELIKOJ GORICI 1892.-1893.

RESTORATION OF THE PARISH CHURCH IN VELIKA GORICA, 1892-1893

Pitanje autorstva projekata, doduše nešto manje izraženo u odnosu na situaciju u Petrovaradinu, ponovno se javlja vezano za još jednu neoromaničku građevinu tradicionalno pripisivanu Hermanu Bolléu – župnu crkvu u Velikoj Gorici. Restauracija velikogoričke župne crkve pripisuje se Bolléu isključivo zahvaljujući tekstu Janka Barlèa o turpoljskim župama s početka 20. stoljeća.⁵⁴ Kako se on pozivao na dokumente nadbiskupskoga Duhovnog stola koji (kako će se moći vidjeti iz bilježaka) doista upućuju na Bolléovo autorstvo, ali koji tek fragmentarno ocrtavaju situaciju oko restauracije crkve, ove se tvrdnje mogu prihvatiti tek s oprezom, to prije sto dio arhivskih izvora upućuje na lokalnog mjernika Kostu Tomca kao autora projekta po kojem je obnova naposljetku izvedena.

Velikogorička crkva, posvećena Navjesteņa Blažene Djevice Marije, podignuta u 17. stoljeću, više je puta obnavljana tijekom 18. stoljeća,⁵⁵ ali sto zbog neodržavanja, sto zbog potresa 1880.,⁵⁶ bila je u tako lošem stanju da se 1887. javila inicijativa da se poruši te umjesto nje podigne nova i prostranija građevina. Bollé dolazi tada prvi put u kontakt s Velikom Goricom. Njegov je, naime, neimenovani zamjenik bio član komisije koja je 1887. pregledavala crkvu i zaključila da je građevina ipak i dovoljno velika i u dovoljno dobrom stanju da podizanje nove nije potrebno.⁵⁷ Odluka je bez ikakve sumnje bila

SL 12. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA GLAVNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE U ŠIŠLJAVICI, 1892.

FIG. 12. H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE FRONT ELEVATION OF THE PARISH CHURCH IN ŠIŠLJAVICA, 1892

SL 13. UNUTRAŠNOST ŽUPNE CRKVE U ŠIŠLJAVICI
FIG. 13. PARISH CHURCH IN ŠIŠLJAVICA, INTERIOR

49 O tome u: DAMJANOVIĆ, 2011.a: 42-59

50 NAZ, NDS, dosje br. 2957-1910., NDS ZVBN-u, br. 555., Zagreb, 25.2.1887.

51 NAZ, NDS, dosje br. 2957-1910., ZVBN KKOK-u, br. 2305., Zagreb, 1.4.1887.

52 NAZ, NDS, dosje br. 2957-1910., Stjepan Bolfan H. Bolléu, Šišljavica, 4.8.1893.

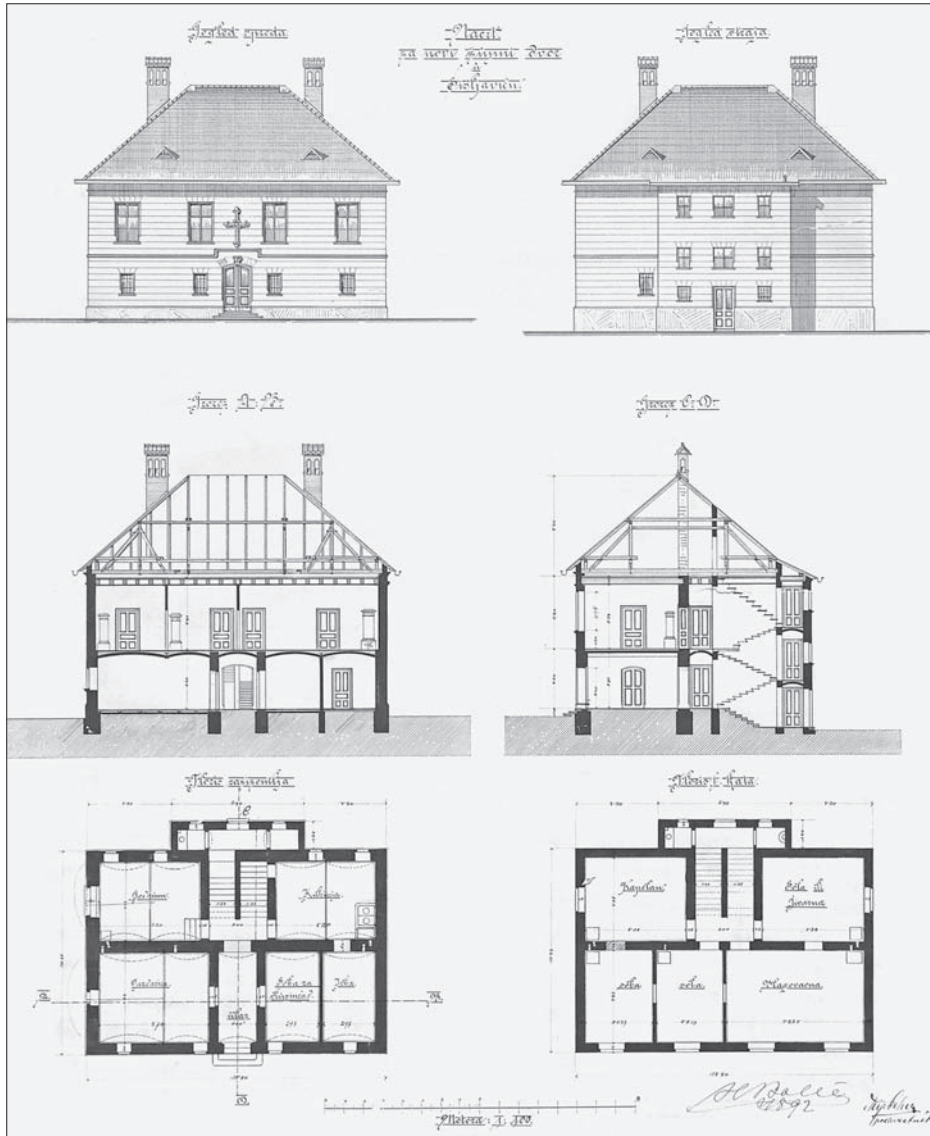
53 BARLÈ, 1911: 154

54 BARLÈ, 1911: 326-327; o Bolléu kao autoru obnove u: NIKOLAJEVIĆ, 1980: 43

55 O povijesti crkve više u: BARLÈ, 1911: 314-329; BILIĆ, 1997: 20-32; PUHMAJER, I SUR., 2005: 11-13; BOŽIĆ, HUZIJAČ, 2006: 76-83; NIKOLAJEVIĆ, 1980: 36-43

56 O stradavanju crkve u potresu kratko u: *** 1880.b: 2; TORBAR, 1882: 74; WÄHNER, 1893: 128

57 HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 10/122, Sjednički zapisnik 1886.-1887., Zapisnik sjednice od 28.4.1887., točka 4.

SL. 14. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA ŽUPNI DVOR U ŠISLJAVICI, 1892.

FIG. 14. H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE PARISH HOUSE IN ŠISLJAVIC, 1892

motivirana financijskim razlozima, budući da je tadašnji župan Plemenite općine Turopolje Stjepan pl. Josipović zaključio kako bi nova građevina stajala najmanje 30.000 forinti.⁵⁸ Sigurno je, naime, kako stara crkva nije bila u najboljem stanju, budući da je dvije godine poslije, 1889., morao biti uklonjen vrh njezina tornja jer mu je prijetilo urušavanje.⁵⁹ Vjerojatno se tom prilikom Josipović ponovno obratio Bolléu da je pregleda i sastavi nacrt za obnovu.

Turopoljski je župan bio dobro upoznat s njegovim radom pa odabir graditelja ne treba čuditi. U proteklom je desetljeću u blizini Velike Gorice Bollé već realizirao u selima Plemenite općine dva važna projekta: restauraciju župne crkve u Dubrancu i gradnju drvene kapele u obližnjoj Gustelnici.⁶⁰ Kako ističu izvori, „Razvidiv gore spomenuti graditelj

crkvu, načini nacrt i preda ga skupštini pl. Turopolja na odobrenje”.⁶¹ No budući da je dio zastupnika bio protiv realizacije obnove na teret općine, *doprinosbena* rasprava koju je sazvala Kotarska oblast iz Velike Gorice u travnju 1891., a na koju je pozvan i Bollé, nije dovela do početka radova.⁶² Čekalo se da bi se sklopio posao s prodajom hrastovine, kojom je općina u to doba namicala znatna sredstva, kako bi se osigurao potreban novac za restauraciju.⁶³

S *doprinosbenom* raspravom prestaje spominjanje Bolléa u spisima Plemenite općine Turopolje o gradnji velikogoričke crkve. Nije sačuvan trag nijedne isplate ovome arhitektu niti o njegovu kontaktu s općinom. Potkraj 1891. godine skupština općine, na poticaj samoga župana Josipovića, odlučuje povjeriti izradu nacrtu za obnovu ove crkve graditelju Kostu Tomcu koji je u to doba često radio na raznim građevinama općine.⁶⁴ Upravo ova okolnost dovodi do sumnje je li Bolléov projekt uopće realiziran, to prije što se u trenutku kada ga Josipović poziva u Veliku Goricu razmišljalo ponajprije o obnovi zvonika,⁶⁵ a tek je u svibnju 1892. godine usvojena ideja da se crkva u cjelini restaurira.⁶⁶ Prvi Tomčev nacrt bio je gotov još prije ovoga zaključka, u travnju 1892.,⁶⁷ pa mu je stoga Josipović, ponukan od strane „više članova ove skupštine dao novi bolje svrhi odgovarajući nacrt [...] načiniti”.⁶⁸ Ni na jednom se mjestu ne navodi je li Tomac pri izradi svojih projekata koristio kao polaziste raniji Bolléov.

Budući da ni Tomčevi ni Bolléovi projekti restauracije velikogoričke crkve nisu sačuvani, a arhivski dokumenti nisu do kraja jasni, sve do pronalaska novih izvora nemoguće je sa sigurnošću ustanoviti kome pripada autorstvo obnove. Gotovo je sigurno Tomac autor projekata po kojima je izvedena restauracija, no ipak se može pretpostaviti da se barem donekle nadovezao na starije Bolléove projekte iz 1890.-1891.

⁵⁸ HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 10/122, Sjednički zapisnici 1886.-1887., Zapisnik sjednice od 28.4.1887., točka 4.; Stjepan Josipović POT-i, Velika Gorica, 28.4.1887.

⁵⁹ NAZ, NDS, dosje br. 2246-1893., župnik velikogorički Josip Kolaric nadbiskupskom vikaru u Zagrebu, br. 18., Velika Gorica, 21.2.1892., NDS br. 1232-1892.

⁶⁰ NIKOLAJEVIĆ, 1980: 36-43

⁶¹ NAZ, NDS, dosje br. 2246-1893., župnik velikogorički Josip Kolaric nadbiskupskom vikaru u Zagrebu, br. 18., Velika Gorica, 21.2.1892., NDS br. 1232-1892.

⁶² NAZ, NDS, dosje br. 2246-1893., KKOVG, br. 1944., Velika Gorica, 20.3.1891., NDS br. 1209-1891.; BARLÉ, 1911: 326

⁶³ NAZ, NDS, dosje br. 2246-1893., župnik velikogorički Josip Kolaric nadbiskupskom vikaru u Zagrebu, br. 18., Velika Gorica, 21.2.1892., NDS br. 1232-1892.

⁶⁴ HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 12/122, Sjednički zapisnici, Zapisnik sjednice od 10.11.1891., točka 4.

⁶⁵ NAZ, NDS, dosje br. 2246-1893., KKOVG, br. 1944., Velika Gorica, 20.3.1891., NDS br. 1209-1891.

U pojedinim oblikovnim elementima velikogorička crkva, naime, snažno asocira na druge Bolléove radove. Osmerostrana kapa zvonika podsjeća tako na rješenje koje je Bollé predvidio na nerealiziranom projektu obnove župne crkve u Desiniću,⁶⁹ a i manji tornjevi, postavljeni na bočnim stranama od velikoga, također su česti u njegovu opusu (obično se unutar njih nalaze stubišta za kor i krstionica).⁷⁰ Njihove oktogonalne kape srodne su pak kapi manjega tornja na župnoj crkvi u Dugom Selu.

Postavljanje skulpture u niši zvonika na glavnom pročelju može se također kadikad naći kod Bolléa, i to upravo na građevinama smještenim u mjestima nedaleko od Velike Gorice – na župnoj crkvi u Dubrancu i na crkvi u Šišljaviću. Slijepi lukovi na vrhu tornja podsjećaju na rješenje koje je Bollé primijenio pri restauraciji crkve manastira Grgetega u Srijemu.

66 NAZ, NDS, dosje br. 2246-1893., Sjednica NDS-a od 13.5.1892., br. 2134.; isto i u dopisu ŽZ br. 6884/1000 G. O. Kapitularnom vikaru Nadbiskupije zagrebacke, Zagreb, 5.5.1892., NDS br. 2134-1892.

67 HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 13/122, Sjednički zapisnici 1892.-1893., Zapisnik sjednice od 23.4.1892., točka 25.

68 HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 13/122, Sjednički zapisnici 1892.-1893., Zapisnik sjednice od 28.5.1892., točka 4.

69 NAZ, ZGN, sign. II-10.

70 Velikogorički ipak imaju posebne odlike jer se ističu svojom izrazitom visinom.

71 HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 13, Sjednički zapisnici 1892.-1893., Zapisnik sjednice od 28.5.1892., točka 4.

72 HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 24., dosje br. 83-1894., Zapisnik jeftimbe velikogoričke crkve, Sisak, 29. 8.1893.

Ako je ipak Bolléovo, stilsko rješenje župne crkve u Velikoj Gorici najosebujnije je unutar njegova neoromaničkog opusa. Uz hodočasnički sklop u Mariji Bistrici, velikogorička crkva pripadala bi svakako u najslikovitija ostvarenja ovog arhitekta, pa i sakralne arhitekture historizma kontinentalne Hrvatske uopće. Slikovitosti pridonose ponajprije koloristički odnosi na pročelju (temeljna boja je smeđe-žuta, dok su bijelom bojom istaknuti ornamenti poput slijepih arkada, portala, okvira prozora) i razigrana silueta: spomenuti visoki toranj glavnog pročelja, dva niža bočna tornja, te općenito razvedeni tlocrt, s tri pravokutne kapele pridružene brodu crkve i završene trokutastim zabatom (Sl. 17.). Kapele su postojale i prije obnove, sudeći po crtežu Branka Šenoa s početka 20. stoljeća, samo su sada bogatije raščlanjene (Sl. 18.). Gotovo je sigurno kako je njihova pročelja i visinu definirao Tomac, budući da mu je Plemenita općina sredinom 1892. povjerila izmjenu staroga, odnosno izradu djelomično novoga projekta „po kojem bi i onaj dio svoda nalazeći se nad kapelama i ladjom povišen i na novo načinjen bio”.⁷¹ Tomac je donekle promijenio i izgled velikog tornja na glavnom pročelju – povišio ga je za 2 metra (s 4 na 6 metara), u odnosu na situaciju predviđenu projektom,⁷² a njegov su dodatak nesumnjivo i obelisci na krajevima zabata i portalima, jer ovaj se motiv ne susreće u Bolléovu opusu. Velikogorička crkva nema, osim u rješenju glavnog portala (Sl. 16.), ni brojnih klasicizirajućih ili renesansnih elemenata poput petrovaradinske ili šisljavičke, vjerojatno opet zahvaljujući Tomcu. Kako je u više navrata obnavljana u 20. stoljeću, pitanje je, dakako, koliko se komparativna analiza može primi-

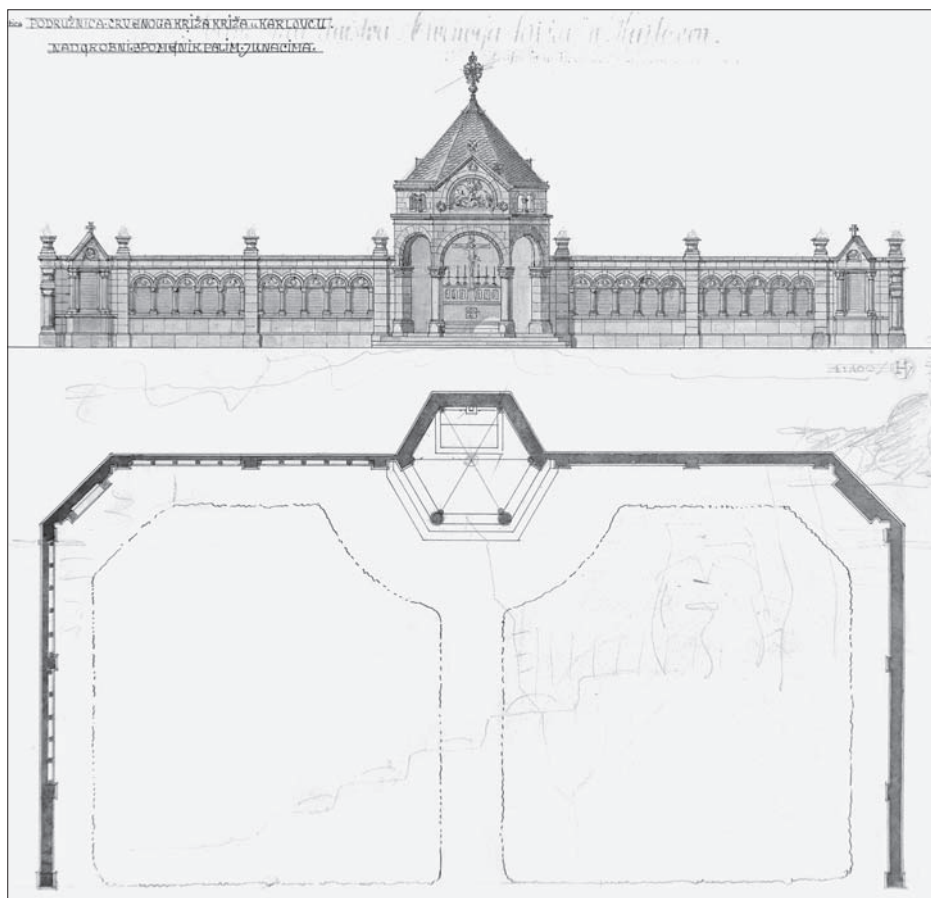
SL 15. UNUTRASNJOST ŽUPNE CRKVE U VELIKOJ GORICI
FIG. 15. PARISH CHURCH IN VELIKA GORICA, INTERIOR

SL 16. GLAVNI PORTAL ŽUPNE CRKVE U VELIKOJ GORICI
FIG. 16. MAIN PORTAL OF THE PARISH CHURCH IN VELIKA GORICA

SL 17. GLAVNO I BOČNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE U VELIKOJ GORICI, RESTAURIRANE 1892.-1893.
FIG. 17. FRONT AND SIDE ELEVATIONS OF THE PARISH CHURCH IN VELIKA GORICA, RESTORED IN 1892-1893

SL 18. B. ŠENOVA: ŽUPNA CRKVA U VELIKOJ GORICI PRIJE RESTAURACIJE, OKO 1890.
FIG. 18. B. ŠENOVA: PARISH CHURCH IN VELIKA GORICA PRIOR TO RESTORATION, AROUND 1890

SL. 19. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA ARKADE I KAPELU VOJNIČKOGA GROBLJA U KARLOVCU, 1915.-1916., PRVA VERZIJA PROJEKTA
 FIG. 19. H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE ARCADES AND THE CHAPEL OF THE MILITARY CEMETERY IN KARLOVAC, 1915-1916, FIRST VERSION

jeniti na arhitektonske detalje, budući da ih većina nije sačuvala svoj izvorni izgled.⁷³

U prilog tezi o Bolléovu (ko)autorstvu projekta isla bi i okolnost što su na crkvi bili angažirani obrtnici i umjetnici koji redovito rade za ovog arhitekta poput pozlatara i graditelja oltara Slavoljuba Wagmeistera, kipara Gottfrieda (Bogoljuba)⁷⁴ Flore te graditelja orgulja Heferera.⁷⁵ No do pronalaska izvorne projektne dokumentacije neće se s potpunom sigurnošću moći ustanoviti je li Bollé definirao barem dio današnjeg izgleda crkve.

Arhitektonski radovi na obnovi crkve i novo unutrašnje uređenje izvedeni su tijekom 1892. i početkom sljedeće godine, pa se već u travnju 1893. crkva ponovno počela koristiti.⁷⁶ Izvedba je povjerena lokalnim graditeljima iz Siska – Antunu Colussiju i Giovanniju (Ivanu) Butazzoniju.⁷⁷ Osluk u unutrašnjosti izveo je Marko Antonini, Mijo Šviglin bravarske radove, a Dragutin Junek stolarske (Sl. 15.).⁷⁸

Izvedena je i posve nova oprema. Slavoljub Wagmeister izradio je tako novi glavni oltar, propovjedaonicu i krstionicu.⁷⁹ Bogoljub Flora – koji je s Bolléom ranije surađivao na franjevačkoj crkvi u Zagrebu, na kojoj je izra-

dio skulpture u kapeli Svetog Križa okrenutoj ulici Kaptol⁸⁰ – izveo je pak sve klesarske i kiparske poslove u crkvi: kip svete Lucije na glavnom pročelju te grb Plemenite općine Turropolje postavljen iznad glavnog portala, a preklešao je kapitule i ostalu arhitektonsku dekoraciju u unutrašnjosti (Sl. 16.).⁸¹

Troškovi restauracije procijenjeni su u početku na 17.000 forinti,⁸² a na kraju će samo radovi na arhitektonskoj transformaciji građevine doći gotovo 23.000 forinti.⁸³ Kada im se doda 1270 forinti koje je dobio Wagmeister te nabava novih orgulja (oko 2500 for.) – ukupni troškovi restauracije popeli su se na gotovo 29.000 forinti, a to je vrlo blizu svoti za koju se predviđalo 1887. da je potrebna za gradnju potpuno nove crkve.

Za razliku od većine prethodno navedenih građevina, spisi ukratko ocrtavaju i glavni motiv restauracije velikogoričke crkve. „Mnoge pako radnje morale su se izvesti iz konstruktivnih razloga da se stare sastojine crkve u sklad dovedu sa slogom crkve. Sve ove višeradne morale bi se stoga izvesti, makar i nebi bile posebno određene, jerbo se njimi u prvom redu zadovoljuje estetika, a drugom redu postignuto je to, da je Turopoljska plem. općina pomoću župljanah sagradila krasnu crkvu koja stoji na diku plemićkoj općini, a na ures ciele okolice, kako je to i plemenitoj namisli blagopokojnoga konačno (?) odgovaralo.”⁸⁴ Estetski su razlozi, potreba prilagodavanja izgleda crkve ukusu kraja 19. stoljeća, dakle očito bili glavni poticaj radovima. Kao i u slučaju Bolléovih obnova baroknih crkava u stilu njemačke renesanse, i u Velikoj Gorici jednostavno raščlanjena pročelja 17. i 18. stoljeća *horror vacui* kraja 19. stoljeća nije mogao podnijeti.

⁷³ Današnji izgled crkve uglavnom je rezultat obnove izvedene 1994.-1996., kojom se pročeljima nastojao vratiti izgled što ga je crkva imala nakon restauracije 1892.-1893. [BOŽIĆ, HUZIĆ, 2006: 80-81]

⁷⁴ Katkada se spominje i kao Bogomir.

⁷⁵ BARLÉ, 1911: 327; BILIĆ, 1997: 34; PUHMAJER, I SUR., 2005: 162; O Flori u: TARBUK, 2000: 265

⁷⁶ NAZ, NDS, dosje br. 2246-1893., Zapisnik kolaudacije, Velika Gorica, 29.4.1893.; DUBRAVICA, 1997: 141-142

⁷⁷ HDA, fond. br. 122, POT, kut. br. 13/122, Sjednički zapisnici 1892.-1893., Zapisnik sjednice od 28.5.1892., točka 4.

⁷⁸ BARLÉ, 1911: 327; NIKOJALEVIĆ, 1980: 43; DUBRAVICA, 1997: 141-142; BILIĆ, 1997: 34; PUHMAJER, I SUR., 2005: 162

⁷⁹ HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 24., dosje br. 83-1894., namira Slavoljuba Wagmeistera, 20.7.1893.

⁸⁰ *** 1888: 3. Flora je autor i dijela skulptura na osjecnoj župnoj crkvi svetih Petra i Pavla. [ŽIVAKOVIĆ-KERZE, JARM, 1995: 28]

⁸¹ HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 24., dosje br. 83-1894., troškovnik Gottfrieda Flore, Zagreb, 28.7.1892.

⁸² NAZ, NDS, dosje br. 2246-1893., ZZ br. 6884/1000 G. O. Kapitularnom vikaru Nadbiskupije zagrebacke, Zagreb, 5.5.1892., NDS br. 2134-1892.

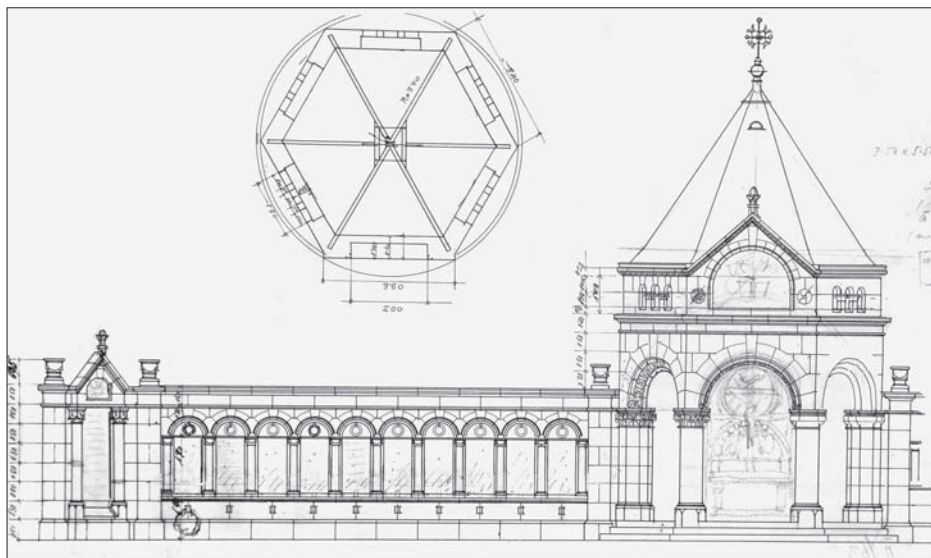

VRHUNAC BOLLÉOVE NEOROMANIKE – SKLOP VOJNOGA GROBLJA U KARLOVCU, 1915.-1918.

BOLLÉ'S NEO-ROMANESQUE STYLE AT ITS PEAK – MILITARY CEMETERY COMPLEX IN KARLOVAC, 1915-1918

Posljednji neoromanički Bolléov projekt, sklop vojnoga groblja u Karlovcu, ujedno je i najbolje njegovo djelo u ovome stilu. Osim toga, riječ je o najvažnijemu realiziranom projektu završne faze Bolléove karijere i ujedno jednom od najvažnijih spomenika podignutih vezano za Prvi svjetski rat u Hrvatskoj.

Karlovačko vojno groblje nalazi se u predgrađu Dubovac, u neposrednoj blizini triju starijih konfesionalnih gradskih groblja – katoličkog, pravoslavnog i židovskog. Postojalo je na tome mjestu i prije Prvoga svjetskog rata, budući da je u Karlovcu kao značajnoj tvrđavi boravio stalno velik broj vojnika. Sve do rata vojničko je groblje, međutim, bilo vrlo malo u usporedbi s ostalim konfesionalnim grobljima.⁸⁵ Budući da je u gradu osim domaćih Karlovčana poginulih u ratu umrlo i mnogo vojnika iz drugih dijelova Monarhije, pa i stranaca koji su bili smješteni po vojarnama i školama preuređenim u bolnice,⁸⁶ kako bi im se osiguralo dostojanstveno počivalište, karlovačka je podružnica Crvenoga križa odlučila 1915. podići spomenik u vidu slijepih arkada na vrhu vojničkoga groblja.⁸⁷ Realizirati ovako reprezentativnu građevinu u ratna vremena obilježena velikim restrikcijama nije, dakako, bilo lako. Sredstva su skupljana organiziranjem zabava⁸⁸ i prodajom razglednica s motivom budućega groblja izrađenim na osnovi Bolléova projekta.⁸⁹ Nadalje, materijal

SL. 20. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA ARKADE I KAPELU VOJNIČKOGA GROBLJA U KARLOVCU, 1916.

FIG. 20. H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE ARCADES AND THE CHAPEL OF THE MILITARY CEMETERY IN KARLOVAC, 1916

je osigurala vojska – domaća pješaka pukovnija br. 96, dok je Karlovačka domobranska pukovnija br. 26 izvodila radove.⁹⁰ Građevina je podignuta između 1916. i 1918. godine.⁹¹ Već na Svivete 1917. u kapeli je služena misa,⁹² no radovi na izvedbi sklopa neće biti završeni sve do proljeća 1918. godine.⁹³

Prvotno se planiralo podići vrlo prostrane 'arkade' duge 60 metara,⁹⁴ koje bi, sudeći prema Bolléovu projektu (Sl. 19.), i s bočnih strana, a ne samo sa stražnje, okruživale vojno groblje. Projekt se ipak pokazao previše reprezentativnim za ratna vremena, tako da su naposljetku izvedene arkade duge 17,5 metara, samo na vrhu groblja, sa strane središnje heksagonalne kapelice.⁹⁵ Isto tako, odustalo se od kamena kao preskupoga gra-

SL. 21. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA OLTAR U KAPELI VOJNIČKOGA GROBLJA U KARLOVCU, 1916.

FIG. 21. H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE ALTAR IN THE CHAPEL OF THE MILITARY CEMETERY IN KARLOVAC, 1916

SL. 22. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA ULAZNI PORTAL VOJNIČKOGA GROBLJA U KARLOVCU, 1918.

FIG. 22. H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE ENTRY GATE OF THE MILITARY CEMETERY IN KARLOVAC, 1918

⁸³ HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 24., dosje br. 83-1894., Zapisnik jeftimbe velikogoričke crkve, Sisak, 29. 8.1893.

⁸⁴ HDA, fond br. 122, POT, kut. br. 24., dosje br. 83-1894., Zapisnik jeftimbe velikogoričke crkve, Sisak, 29. 8.1893.

⁸⁵ RADOVINIĆ, 1999: 129; RADOVINIĆ, GERBER, 2007: 73-80; Vijesti iz karlovačkog tiska, na koje se referiram u tekstu, većim su dijelom pronađene zahvaljujući seminarskom radu studentice povijesti umjetnosti Jelene Muzar [MUZAR, 2010./2011.].

⁸⁶ RADOVINIĆ, 1999: 129; RADOVINIĆ, GERBER, 2007: 76

⁸⁷ *** 1916.a: 2

⁸⁸ *** 1916.c: 2

⁸⁹ RADOVINIĆ, 1999: 129-130

⁹⁰ *** 1916.c: 2

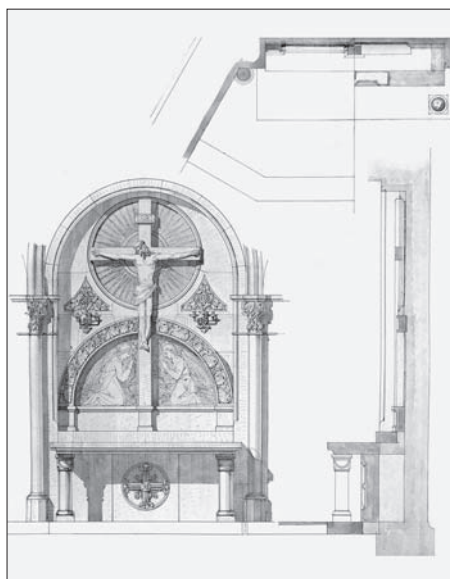
⁹¹ RADOVINIĆ, 1999: 129-130

⁹² *** 1917: 1

⁹³ *** 1918: 3

⁹⁴ *** 1916.a: 2

⁹⁵ *** 1916.b: 3

SL. 23. VOJNIČKO GROBLJE U KARLOVCU, DANAŠNJI IZGLED
FIG. 23. MILITARY CEMETERY IN KARLOVAC AT PRESENT

devnog materijala⁹⁶ i umjesto njega upotrijebljen je jeftiniji beton.⁹⁷ Projekt zbog rata nije nikada bio do kraja dovršen. Crne marmorne ploče koje su trebale stajati u arkadama i na kojima su trebala biti uklesana imena poginulih vojnika nikada nisu postavljene. Monumentalni portal groblja, za koji je sačuvan Bolléov projekt, također nije izveden. Potpuno je završena samo kapela u središnjem dijelu arkada. U otvorenoj kapeli bila je postavljena menza oltara, iznad koje se nalazio velik reljef Raspeca Kristova s pozadinom izvedenom od mozaika. U zabatu kapele postavljen je pak reljef sv. Jurja, zaštitnika ratnika, koji je sačuvan do danas.⁹⁸

Kapela sa slijepim arkadama postavljena je na sam vrh strmoga brijega nekadašnjega vojničkoga groblja (koje je poslije gotovo u cijelosti popunjeno grobnicama). Kako je djelomično već spomenuto, kapela je centralna građevina šesterostranog tlocrta (Sl. 20.). Tri stražnje strane zazidane su i na njima su postavljeni reljefi i mozaici, dok se tri prednje otvaraju masivnim neoromaničkim lukovima koji počivaju na debelim stupovima. Središnji luk naglašen je u zoni atike trokutnim zabatom. Bočne strane ove zone otvaraju se sa po tri niska luka. Kapela je pokrivena visokim prizmatičnim šesteroslivnim krovom okrunjenim križem na vrhu. Lukovi i stupovi kapele raščlanjeni su 'bolléovskom' bogatom fitomorfnom ornamentikom i stoje u oštrm kontrastu prema jednostavnim kapitelima arkada sa strana kapele.

Jednostavna raščlamba slijepih arkada upućuje možda na stanovit utjecaj suvremenih tendencija u arhitekturi na Bolléa, no jednako je tako moguće da se ovako strogim i suhim arhitektonskim jezikom on nastojao pril-

goditi teškome gospodarskom trenutku u kojem se spomenik gradio. Osim jednostavnih kapitela i baza polustupova arkade su raščlanjene tek jednostavnim lovorovim vijencima, simbolima junaštva poginulih vojnika, postavljenim u lunete. Bogatije su raščlanjene tek edikule na krajevima arkada (Sl. 21., 22.).

Stilsko rješenje arkada i kapele unutar Bolléova je opusa doista iznimno. Eklektičnost koja se mogla uočiti na svim ostalim neoromaničkim radovima tog arhitekta ne javlja se. Radi se nesumnjivo o jednoj od najznačajnijih realizacija zakasnjeloga historizma u nas (Sl. 23.) pa ne čudi da se za njega barem djelomično može vezati ime Bolléova najupornijeg zagovornika u Hrvatskoj – Ise Kršnjavoga. Bolléa je, naime, Kršnjavi doveo u Karlovac pukovniku Slavku Štanceru i preporučio ga za projekt.⁹⁹ Ne čudi stoga što je projekt groblja, otisnut na jednoj od spomenutih razglednica (Sl. 21.), Bollé poslao Kršnjavome,¹⁰⁰ koji se poslije vrlo pohvalno izrazio o arhitektonskom rješenju, očito priželjkujući da i Zagreb dobije ratni spomenik ovakvoga stilskog rješenja i monumentalnosti.¹⁰¹ Kako je realizacija sklopa stajala pod neposrednim patronatstvom hrvatskog bana, još se jednom u Bolléovoj karijeri pokazalo da ga vlasti u Hrvatskoj doživljavaju kao svoga čovjeka kojemu se mogu povjeriti i ovakvi zadaci velikoga simboličkoga značenja.¹⁰²

Posao u Karlovcu Bollé je nesumnjivo dobio i zbog ugleda na polju sepulkrarne arhitekture koji je stekao projektirajući Mirogoj. Karlovačko je groblje neusporedivo skromnije, ali predloženo rješenje, s kapelom u središnjem dijelu i slijepim arkadama sa strane, ima sličnosti sa zagrebačkim grobljem. Princip poluzatvorenoga *camposanta* (koji na posljetku nije realiziran u oba slučaja) leži, naime, u korijenu ideje obaju sklopova.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Unutar Bolléova neoromaničkog opusa ima dosta nesigurnih atribucija, a među građe-

⁹⁶ Da se prvotno građevina namjeravala podići od kamena, govori tekst: *** 1916.a: 2.

⁹⁷ *** 1916.b: 3

⁹⁸ *** 1918: 3; RADOVINOVIC, GERBER, 2007: 80

⁹⁹ RADOVINOVIC, GERBER, 2007: 76; O Štanceru kao inicijatoru projekta i u: DEAK, 1943: 79.

¹⁰⁰ HDA, fond br. 804., OFIK, kut. br. 20., cjelina I., Korepondencija Ise Kršnjavog 1895.-1926.

¹⁰¹ „Pitanje uređenja groblja i grobova već je prije rata moderne umjetnike mnogo zanimalo i dovelo na nove ideje, a sada je problem groblja palih junaka na mnogo novih načina riješen. Vrlo dobro primjerice u Karlovcu po osnovi dvorskoga savjetnika H. Bolléa.” [KRŠNJAVI, 1917: 1]

¹⁰² *** 1916.a: 2

¹⁰³ DAMJANOVIĆ, 2011.b: 124

vinama koje su nesumnjivo njegovo djelo mogu se uočiti izrazita stilski lutanja. Nadalje, kvalitetom se ne može, najčešće, usporediti s neoromaničkim realiziranim i nerealiziranim projektima Josipa Vancasa (poput projekta za crkve sv. Blaža u Zagrebu i svetog Josipa u Sarajevu)¹⁰³, a i projekti Janka Holjca u ovome stilu (poput župne crkve u Nevincu) pokazuju veću dosljednost u korištenju romanickog arhitektonskog jezika i izrazitiju težnju prema monumentalnosti. No vrijedan je obrade, buduci da obuhvaća brojne zanimljive realizacije historicizma u Hrvatskoj i susjednim zemljama poput petrovaradinske tekijske kapele, župne crkve u Velikoj Gorici te sklopa vojničkoga groblja u Karlovcu. Bez obzira na to je li sve građevine obrađene u ovome članku projektirao Bollé samostalno ili nije, njihova su arhitektonska rješenja odraz stilskih mijena krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kada se javlja zamor zbog višedesetljetne dominacije neogotike kao dominantnog stila u sakralnoj arhitekturi.

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. BARLÈ, J. (1911.), *Povijest turopoljskih zupa*, Plemenita općina Turopolje, Tiskom Antuna Scholza, 125-395, Zagreb
2. BERTI, I. (1938.), *Majka Božja Tekijska. Priručnik za hodočasnike na Tekije kod Petrovaradina*, Naklada crkve tekijske, Petrovaradin
3. BILIĆ, S. (1997.), *Župa Navjesteņa Blazene Djevice Marije Velika Gorica. Kratki povijesni pregled župe i župne crkve*, Velika Gorica
4. BOŽIĆ, A.; HUZZAK, V. (2006.), *Pozdrav iz povijesti. Razglednice velikogoričkog kraja*, Turistička zajednica Grada Velike Gorice, Turopoljski glasnik, Velika Gorica
5. BUTURAC, J. (1993.), *Marija Bistrica 1209-1993. Povijest župe i proštenista*, Marija Bistrica
6. CEPELIĆ, M.; PAVIĆ, M. (1900.-1904.), *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i srijemski, God. 1850-1900*, Tisak dioničke tiskare, Zagreb
7. ČORAK, Ž. (1989.), *Bollé, Herman (Carl Ferdinand Hermann)*, „Hrvatski biografski leksikon”, II: 115-117, Zagreb
8. ČORAK, Ž. (1995.), *Bollé, Herman*, „Enciklopedija hrvatske umjetnosti”, I: 105-106, Zagreb
9. CVITANOVIĆ, Đ. (1998.), *Župa Marija Bistrica i njene kapele*, „Iz riznice Marije Bistrice”, 10-17, Muzeji Hrvatskog Zagorja, Muzej seljackih buna, Gornja Stubica
10. CVITANOVIĆ, Đ. (1998.), *Župa Marija Bistrica i njene kapele*, „Iz riznice Marije Bistrice”, 10-17, Muzeji Hrvatskog Zagorja, Muzej seljackih buna, Gornja Stubica
11. DAMJANOVIĆ, D. (2005.a), *Sakralna arhitektura Đakovačke i srijemske biskupije u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera*, „Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije”, 133 (6): 536-545, Đakovo
12. DAMJANOVIĆ, D. (2009.), *Herman Bollé – izgradnja i opremanje katedrale u Đakovu (1876.-1884.)*, „Croatica Christiana Periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilista u Zagrebu”, 33 (63): 109-127, Zagreb
13. DAMJANOVIĆ, D. (2011.a), *Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse*, „Prostor”, 19 (1 / 41): 42-59, Zagreb
14. DAMJANOVIĆ, D. (2011.b), *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, Gliptoteka HAZU, Zagreb
15. DEAK, F. (1943.), *Grad Karlovac u vjekovnoj borbi Hrvata za slobodu i nezavisnost. Kratki prikaz vojničke prošlosti i slave nekadanje glavne krajiške tvrde i metropole*, Naklada pisčeva, Karlovac
16. DOBRONIĆ, L. (1986.), *Zagrebacki Kaptol i Gornji grad nekad i danas*, Školska knjiga, Zagreb

17. DOBRONIĆ, L. (1991.), *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Školska knjiga, Zagreb
18. DUBRAVICA, B. (1997.), *Turopoljsko plemstvo poslije ukidanja kmetstva*, Narodno sveučilište Velika Gorica, Plemenita općina turopoljska, Velika Gorica
19. KLJAJIĆ, M. (2004.), *Sveti Juraj u Petrovaradinu 1693-2003*, Rimokatolički župni ured sv. Jurja, Petrovaradin
20. KOLACIO, Z. (1980.), *Bolléova arhitektura u prostoru Zagreba*, „Život umjetnosti”, 26-27: 122-126, Zagreb
21. KRASNJAK, I. (2004.), *Herman Bollé u Srijemu*, „Osječki zbornik”, 27: 181-201, Osijek
22. KRŠNJAVAČ, I. (1917.), *Spomenik na groblju palih junaka*, „Svjetlo”, 4 (28.1.): 1, Karlovac
23. LAZIĆ, V. [ur.] (1998.), *Seoske i salašarske crkve u Vojvodini*, Kulturno-istorijsko društvo PČESA, Novi Sad – Srbobran
24. LEHMANN, M. (1966.), *Maria Schnee bei Peterwardein 1716-1966. Eine Gedenkschrift*, Sankt Michaelswerk, Wien
25. MAROEVIĆ, I. (1996.), *Bollé Hermann (Carl Ferdinand Hermann)*, „Saur. Allgemeine Künstlerlexikon”, 12: 391, München, Leipzig
26. MUŽAR J. (2010.-2011.), *Arkade i kapela Hermana Bolléa na vojničkom groblju u Karlovcu*, seminarski rad na kolegiju „Arhitekt Herman Bollé”, Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet, Zagreb
27. NIKOLAJEVIĆ, LJ. (1980.), *Herman Bollé u Turopolju*, „Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske”, 29 (4): 36-43, Zagreb
28. OKRUGIĆ, I. S. (s.d.), *Povijestna crtica postanka i daljeg razvitka Tekijah ili hodocastne kapele Tekijske Gospe kraj Petrovarдина grada*, Stamparija Augusta Fuchsa, Novi Sad
29. PRUDNIK, MAX HANTKEN VON (1882.), *Das Erdbeben von Agram im Jahre 1880.*, Bericht an das K. ung. Ministerium für Ackerbau, Industrie und Handel, Budapest
30. PUHMAJER, P.; VUJICA, K.; VAHČIĆ LUŠIĆ, M.; MURAT, G. (2005.), *Arhitektura Velike Gorice*, Turistička zajednica Grada Velike Gorice, Velika Gorica
31. RADOVINIĆ, R. (1999.), *Dubovačka groblja: gradovi mrtvih koji žive svoj život*, „Svjetlo”, 4/5: 113-132, Karlovac
32. RADOVINIĆ, R.; GERBER, Z. (2007.), *Karlovačka groblja*, Zelenilo d.o.o., Karlovac
33. SCHAMS, F. (1820.), *Topographische Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebungen. Ein Beytrag zur Landeskunde Syrmiens*, Hartlebens Verlag, Pesth
34. STANČIĆ, D. (2005.), *Novi Sad od kuće do kuće*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Novog Sada, Novi Sad
35. TARBUK, N. (2000.), *Sakralno kiparstvo u doba historizma u kontinentalnoj Hrvatskoj, Historizizam u Hrvatskoj*, I: 263-281, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
36. TORBAR, J. (1882.), *Izvjescje o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880.*, „Djela JAZU”, I: 1-138, Zagreb
37. UJEVIĆ, M. (1965.), *Okrugić-Sremac, Ilija, Enciklopedija Jugoslavije*, 6: 378, Zagreb
38. WÄHNER, F. (1883.), *Das Erdbeben von Agram am 9. November 1880.*, Aus dem LXXXVIII. Bande der Sitzungsber. der kais. Akademie der Wissenschaften, I. Abth., Aus der kaiserlich – königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Beč
39. ŽIVAKOVIĆ-KERZE, Z.; JARM, A. (1995.), *Župna crkva Sv. Petra i Pavla u Osijeku*, Rimokatolički župni ured sv. Petra i Pavla, Osijek
40. *** (1846.), *Kölnner Adressbuch*, Köln, 1846., prema <http://adressbuecher.genealogy.net/entry/book/312?offset=1225&max=25&sort=lastname&order=asc> [30.12.2011.]
41. *** (1855.), *Adressbuch der Stadt Cöln*, 2. Jahrgang, Herausgegeben von E. Kluge, Königlicher Polizei-Assessor, Verlag von M. Leugfeld, Köln; <http://adressbuecher.genealogy.net/entry/book/312?offset=1225&max=25&sort=lastname&order=asc> [30.12.2011.]
42. *** (1880.a), *Prev. podpora crkvam u Krajini*, „Narodne novine”, 264 (17.11.): 3, Zagreb
43. *** (1880.b), *U Sisku*, 1. prosinca, „Narodne novine”, 279 (4.12.): 2, Zagreb
44. *** (1885.), *Novi toranj na crkvi oo. Franjevacah u Zagrebu*, „Narodne novine”, 142 (24.6.): 3, Zagreb
45. *** (1888.), *Kirchen-Restaurirungen*, „Agramer Zeitung”, 116 (19.5.): 3, Zagreb
46. *** (1916.a), *Nadgrobní spomenik pokojnim junacima na dubovačkom vojnom groblju*, „Sloga”, 21 (21.5.): 2, Karlovac
47. *** (1916.b), *Votivna crkvića na vojničkom groblju*, „Svjetlo”, 25 (18.6.): 3, Karlovac
48. *** (1916.c), *Nadgrobní spomenik u Karlovcu preminulim ratnicima*, „Svjetlo”, 33 (13.8.): 2, Karlovac
49. *** (1917.), *Svi sveti na vojničkom groblju*, „Svjetlo”, 45 (11.11.): 1, Karlovac
50. *** (1918.), *Spomen-kapelica na vojničkom groblju*, „Svjetlo”, 17 (12.5.): 3, Karlovac
51. *** (1991.), *Friedrich von Schmidt (1825-1891): Ein gotischer Rationalist*, Historisches Museum der Stadt Wien, Beč

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

1. Nadbiskupijski arhiv, Zagreb [NAZ], Zbirka građevnih nacrti [ZGN]
2. Nadbiskupijski arhiv, Zagreb [NAZ], spisi Nadbiskupskoga duhovnog stola [NDS]
3. Nadbiskupijski arhiv, Zagreb [NAZ], spisi Prvostolnog kaptola zagrebačkog [PK]
4. Hrvatski državni arhiv [HDA], fond br. 804, Osobni fond Ise Kršnjavoga [OFIK]
5. Hrvatski državni arhiv [HDA], fond br. 80, Odsjek za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade [BiNZV]
6. Hrvatski državni arhiv [HDA], fond br. 122, Plemenita općina Turopolje [POT]
7. Dijecezanski arhiv u Đakovu [DAD], spisi Duhovnog stola [DS]
8. Dijecezanski arhiv u Đakovu [DAD], spisi Crkvenoga građevnog odbora [CGO]
9. Arhiv kapele tekijske [AKT]
10. Arhiv župe u Mariji Bistrici [AŽMB]
11. Državni arhiv u Zagrebu [DAZG], Fond br. 4, Gradsko poglavarstvo Zagreb [GPZ]

OSTALE KRATICE

OTHER ABBREVIATIONS

- DSD – Duhovni stol dakovački
 CK – Carsko-kraljevska
 KKOZ – Kraljevska kotarska oblast u Zagrebu
 KKOK – Kraljevska kotarska oblast u Karlovcu
 KKOVG – Kraljevska kotarska oblast u Velikoj Gorici
 ŽŽ – Županija zagrebačka
 G.O. – Građevni odbor

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

Sl. 1.	HDA, Fond br. 804, OFIK, kut. br. 20, cjelina I.
Sl. 2.	SCHAMS, 1820: bez oznake strane
Sl. 3.	KLJAJIĆ, 2006: 95
Sl. 4., 5.	DAD, dosje br. 630-1881.
Sl. 6., 7.	Foto: D. Damjanović, 20.2.2011.
Sl. 8.	NAZ, ZGN, sign. III-15.
Sl. 9.	Foto: D. Damjanović, 30.3.2010.
Sl. 10.	NAZ, ZGN, sign. II-52.
Sl. 11.	Foto: D. Damjanović, 30.8.2010.
Sl. 12., 14.	NAZ, ZGN, sign. II-60.
Sl. 13., 23.	Foto: D. Damjanović, 13.9.2010.
Sl. 15., 16., 17.	Foto: D. Damjanović, 9.4.2006.
Sl. 18.	BARLÈ, 1911: 317
Sl. 19., 20., 21., 22.	NAZ, ZGN, sign. II-21.

SAŽETAK

SUMMARY

PROBLEMS OF HERMAN BOLLÉ'S NEO-ROMANESQUE ARCHITECTURE

Since the period of Historicism by mid 19th century, religious architecture in Croatia has been predominantly marked by the so-called *Rundbogenstil*, i.e. the round arch style with the motifs borrowed from various stylistic periods and the prevailing Neo-Romanesque elements. With the appearance of High Historicism in the late 1860s and in 1870s, owing to the work of Friedrich Schmidt and his followers, Gothic style started to play a dominant role in religious Catholic and Protestant architecture. The Neo-Romanesque style declined in importance. Yet it remained present although to a much lesser degree compared to the mid century period. Numerous engineers and builders employed in the Croatian government institutions of the period used to design structures in different versions of Neo-Romanesque style. A few interesting examples of Neo-Romanesque buildings belong to Herman Bollé's architectural work.

Bollé's Neo-Romanesque buildings show considerable variations in terms of his design solutions, his rambling style or his combination of elements of different styles. His Neo-Romanesque eclecticism is not an exception in his work. A combination of elements of different styles is also evident in his works in Neo-Byzantine style. His Neo-Byzantine projects show, however, great consistency in architectural vocabulary unlike his Neo-Romanesque works. Every building designed in that style is marked by a specific stylistic feature. It is undoubtedly the result of the architect's insufficient familiarity with the architectural language of Romanesque style while on the other hand it may also result from the fact that some buildings were largely attributed to Bollé due to a lack of precise information about their origin. His self-education obviously made him rely in part on *Rundbogenstil* architecture and in general on the Romantic Historicism of the mid 19th century.

Bollé's lack of knowledge about the Romanesque architectural language is quite surprising since he grew up in Cologne, a city well known for its rich Romanesque heritage, in close proximity to St Ge-

reon's church considered as one of the most significant Romanesque monuments of the city and Germany as a whole. As he received his education at the time when Gothic style became overwhelmingly dominant in religious architecture, he had the opportunity to learn about it mostly in the studios of Heinrich Wiethase and Friedrich von Schmidt. Therefore he obviously developed his own version of Neo-Romanesque style after he had moved to Zagreb.

In Bollé's work, Neo-Romanesque style was present in all stages of his architectural career on condition that he may be considered a true author of all Neo-Romanesque structures attributed to him. The earliest example is the restoration project of the chapel Holy Mother of Snow in Tekije near Petrovaradin, one of the most important pilgrim centers of the Đakovo and Srijem dioceses. It was built as a mosque under the Ottoman rule of Srijem. By the end of the 17th century it was transformed into a church and in the 18th century it was redesigned in Baroque style and restored between 1880 and 1881. Two-steeple front was added to make the church front look similar to the cathedral's front in Đakovo. Other additions were a sacristy and a tall tambour with a dome built on the part of the chapel that was originally a mosque. According to some sources restoration projects are attributed to Bollé while some other sources cite the architect Georgu Molnár from Novi Sad as their author.

Bollé did not work in Neo-Romanesque style until the mid 1880s when he designed a new canon's manor at 21 Kaptol in Zagreb. Zagreb-based canons engaged him between 1888 and 1889 in the renovation of the parish church (demolished in 1880 earthquake) in Resnik near Zagreb. The renovation project included the addition of the bell-tower in Romanesque style and the redesign of its Baroque facades.

In Bollé's huge work Neo-Romanesque style seldom appeared after 1880s. In the early 1890s he was engaged in two parallel projects: the construction of a new church in Šišljavić and the restoration

of the parish church in Velika Gorica. The former, built between 1892 and 1893 clearly demonstrates an emphatic eclecticism of his Neo-Romanesque style. The articulation of its side facades reveals some sort of simplified Classicism or Renaissance. It seems that the restoration of the church in Velika Gorica (1892-1893) like the restoration of the Petrovaradin chapel, was not carried out entirely according to Bollé's drawings. The facades of the old 17th century Baroque structure were completely redesigned in Neo-Romanesque style, especially its front featuring an elevated bell-tower with two smaller lateral steeples added. The archives prove that the working drawings of the restoration project were drawn by the local builder Kosta Tomac who possibly followed Bollé's original projects.

Bollé's last Neo-Romanesque project was the military cemetery complex in Karlovac considered as his best work in this style. Besides, it is the most important built project in the final stage of Bollé's career and at the same time one of the most significant monuments related to the First World War in Croatia. It was erected between 1915 and 1918 owing to the local Red Cross.

Stylistically the arcades and the chapel are exceptional in the entire Bollé's work. The well-known eclecticism that typically characterized his other Neo-Romanesque buildings is absent in this case. This project is undoubtedly one of the most significant realizations of Late Historicism in Croatia. It comes as no surprise therefore that Bollé's most persistent advocate in Croatia was the art historian Iso Kršnjavi. Bollé sent him a postcard with the cemetery motif. Kršnjavi later spoke highly of the architectural value of this project and expressed his wish for the construction of a war memorial of equal stylistic quality and monumentality in Zagreb. The fact that the project was under the patronage of the Croatian governor shows that Bollé enjoyed the confidence of the Croatian authorities who obviously considered him capable of undertaking the most challenging tasks of symbolic significance.

DRAGAN DAMJANOVIĆ

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

Dr.sc. DRAGAN DAMJANOVIĆ rođen je 1978. godine u Osijeku. Završio je studij povijesti i povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Radi na Odsjeku za povijest umjetnosti istoga fakulteta od 2003. Magistrirao je 2005. s temom „Arhitekt Fran Funtak”, a doktorirao 2007. s temom „Đakovačka katedrala”. Izabran je za docenta 2009. Glavni mu je interes vezan za povijest hrvatske arhitekture 19. i 20. stoljeća.

DRAGAN DAMJANOVIĆ, PhD, was born in 1978. He graduated history and art history from the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb where he has worked at the Art History Department since 2003. He obtained his MA degree in 2005 and defended his PhD thesis entitled Đakovo Cathedral in 2007. He was elected assistant professor in 2009. His research focuses on the history of 19th- and 20th-century architecture in Croatia.

